

Սամվել Ա. Պողոսյան
Պատրվ. գիրք. դոկտոր

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բեռլինից մինչև Սևր*

Բանալի բառեր – քաղաքական աշխարհագրություն, Արևմտյան Հայաստան, Բեռլինի կոնգրես, Մայիսյան բարենորոգումներ, վեց վիլայեթներ, Պողոս Նուբար փաշա, ինքնավար Հայաստան, Միացյալ Հայաստան, Փարիզի խաղաղության վեհաժողով, Սևրի պայմանագիր:

Մուտք

Ուսումնասիրության նպատակն է վեր հանել, լուսաբանել և հասարակության ուշադրությանն արժանացնել Արևմտյան Հայաստանում հայկական ապագա ինքնավար կամ անկախ պետության տարածքային-աշխարհագրական ընդգրկման վերաբերյալ միջազգային դիվանագիտության պատկերացումների հոլովույթը Հայկական հարցի ձևավորումից մինչև Սևրի պայմանագրի ստորագրումն ընկած շուրջ 40-ամյա ժամանակահատվածում:

Այդ ընթացքում ընդունված բարենորոգումների տարբեր նախագծերում, ինչպես նաև ստորագրված ու վավերացված միջպետական համաձայնագրերում **Հայաստան (Արմենիա)**¹ երկրանունով բնորոշված Արևմտյան Հայաստանում հայկական ինքնավար կամ անկախ պետության սահմանների վերաբերյալ հայ գործիչների և միջազգային դիվանագիտության դիրքորոշումների համակողմանի քննությունը կարող է ամբողջական ու առարկայական տեղեկատվություն տալ ոչ միայն մեր ժողովրդի

* Հղվածն ընդունվել է տպագրության 20.09.2020:

1 Մինչև 1918 թվականը միջազգային դիվանագիտության կողմից Հայաստանը (Արմենիա) Արևմտյան Հայաստանի հետ նույնացնելու իրողությունը վկայում է, որ նախքան Հարավային Կովկասում ձևավորված Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումը տվյալ երկրի տիրույթը կող ազգի իրավունքների իրացման խնդիրը միջազգային իրավունքի դաշտում էր, ուստի Հայոց ցեղասպանության՝ իբրև պատմական փաստի անհերքելիությունը և Սևրի պայմանագրի ու Վ. Վիլսոնի իրավարար վճռի առկայությունը վկայում են այդ իրավունքի իրացման խնդրի անժամանցելիության մասին:

ձգտումների ու իդձերի, այլև դրանց միջազգային-քաղաքական ընկալումների մասին:

Հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա դարձավ Սան Ստեֆանոյի կոնֆերանսում ու Բեռլինի կոնգրեսում ընդունված միջազգային համաձայնագրերում: Այն առաջ քաշվեց արևմտահայության վիճակը բարելավելու, նրա անվտանգությունը երաշխավորելու և քաղաքական ու իրավական որոշակի կարգավիճակ ապահովելու նպատակով: Հայկական կողմի սկզբնական ձգտումներն ուղղված էին Հայաստանի ինքնավարության ստեղծմանը, ինչն ի վերջո կհանգեցներ անկախության: Օրինակ էր ծառայում բալկանյան երկրների կամ Լիբանանի հաջողված փորձը: Սակայն տվյալ պատմաշրջանում մեծ տերությունները, մրցելով Օսմանյան կայսրությունում իրենց ազդեցության ամրապնդման համար, դեմ էին արտահայտվում Հայաստանի ինքնավարությանը կամ անկախությանը: Նրանք լավագույն դեպքում հույս ունեին սուլթանին ստիպելու որոշակի բարենորոգումներ իրականացնել իր տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանում, քանի որ մինչև Առաջին աշխարհամարտը Օսմանյան կայսրության մասնատման փոխհամաձայնեցված ծրագրեր չուներին: Ուստի եվրոպական տերությունները Հայկական հարցին անդրադառնում էին միայն սեփական տնտեսական ու քաղաքական արտոնություններն ապահովելու, ինչպես նաև հայկական բարենորոգումներով Ռուսաստանի միջամտությունը և հայկական նահանգների գրավումը կանխելու նպատակով: Իր հերթին Ռուսաստանը դեմ էր Հայաստանի ինքնավարությանը, որով կարող էր փակվել դեպի հարավ իր նվաճումների ճանապարհը, ինչպես նաև այն կարող էր «վատ օրինակ» ծառայել արևելահայության համար: Մյուս կողմից՝ նրան ձեռնտու չէին նաև բարենորոգումները, քանի որ արևմտահայերի ծանր վիճակը միշտ կարող էր հնարավորություն տալ միջամտելու օսմանյան պետության ներքին գործերին:

Այսպիսով՝ մինչև Առաջին աշխարհամարտը մեծ տերությունները դեմ էին արտահայտվում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության գաղափարին, որը, սակայն, սկսեց փոփոխության ենթարկվել մեծ պատերազմին Անտանտի տերությունների նախապատրաստության ընթացքում և նրանց դեմ Թուրքիայի հանդես գալու հետևանքով:

1. Հայաստանի (Արևմտյան Հայաստանի) սահմանների ու կարգավիճակի միջազգային-քաղաքական ընկալումները 1878-1895 թթ.

19-20-րդ դարերում հայ հասարակական-քաղաքական մտքի որոնումների և հերոսական ու զոհառատ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի

թելադրանքով շուրջ 40 տարվա ընթացքում բյուրեղացել է Հայկական հարցի առարկայի՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդրի քաղաքական բովանդակությունը: Այդ ճանապարհին ծրագրային մակարդակով շարունակաբար բարձրացվել է ապագա ազատ Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակը՝ բարենորոգումներից մինչև ինքնավարություն և անկախություն, իսկ մյուս կողմից զգալիորեն սահմանափակվել են նրա սահմանների վերաբերյալ նախնական և դեռևս ոչ հստակ պատկերացումները:

Ի սկզբանե հայ գործիչների գլխավոր նպատակն ու նաև երազանքը պատմական Մեծ ու Փոքր Հայքերի, ինչպես նաև Կիլիկիայի միավորմամբ **մեծ Հայաստանի** ստեղծումն էր: Այդ ընդհանուր տեսլականի կենսունակությանը նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ պատմականորեն հայկական համարվող այդ տարածքների մեծ մասում մինչև Հայոց ցեղասպանությունը հայերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը: Մեծ եղեռնի հետևանքով հայկական տարածքների զգալի մասն ամբողջությամբ հայաթափվեց, իսկ մեծ տերությունները, փաստացի կերպով օրինականացնելով թուրքերի իրականացրած աննախադեպ ծանր հանցագործությունը, Առաջին աշխարհամարտի արդյունքներն ամփոփելիս որոշեցին Հայաստանի Հանրապետությանը հանձնել Արևմտյան Հայաստանի տարածքների փոքր մասը միայն:

Այսինքն՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով ծովից ծով Հայաստանի և անգամ վեց վիլայեթների երազանքից մնաց միայն Վիլսոնի սահմանագծած Հայաստանը: Ուստի պատմական ու քաղաքական Հայաստանների անհամապատասխանության փաստի հիման վրա այսօր էլ մեր որոշ հարևանների կողմից միջազգային դիսկուրսում հայերին վերագրվող առավելապաշտության (մաքսիմալիզմի) մասին շահարկումները մանրակրկիտ քննության կարիք ունեն Հայկական հարցի պատմության ընկալման դիաքրոնիկ ու սինքրոնիկ հարթություններում: Դրանք խիստ անհրաժեշտ են մանավանդ Սևրի պայմանագրի 100-ամյակի օրերին՝ ողջ աշխարհին ցույց տալու համար այն անհերքելի իրողությունը, որ իրականում այդ պայմանագրում ամփոփված էր ոչ թե մեծ, այլ **փոքր Հայաստանի** տեսլականը: **Ուստի մինչև Սևրի պայմանագիրը Հայկական հարցի՝ շուրջ չորս տասնամյակ տևած հողովույթը հասկանալու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել և մեկ միասնական պրոցեսի մեջ դիտարկել 1878 թվականից մինչև Սևրի պայմանագիրն ընկած 40-ամյա ժամանակահատվածում հայոց հավակնությունների միջազգային-քաղաքական ընկալումները:**

Պետք է նշել, որ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական բանակի հաղթանակները և դրանում հայ գեներալների աստղա-

բույլի փառավոր մասնակցությունը զգալիորեն բարձրացրին հայերի ազգային ինքնագիտակցությունը: Ե՛վ պոլսահայ վերնախավը, և՛ գաղթաշխարհի հայությունը, և՛ արևելահայությունը սկսեցին մտածել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության մասին, իսկ ավելի համարձակները բարձրաձայնում էին նաև այդ ինքնավարության մեջ Կիլիկիան ներառելու անհրաժեշտությունը:

Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ քննարկումները սկսվել էին արդեն պատերազմի նախօրյակին, երբ Արևելյան հարցը կրկին դարձել էր մեծ տերությունների ուշադրության առարկան: Ուստի երբ 1876 թ. դեկտեմբերի 11-ին Կ. Պոլսում մեծ տերությունների դեսպանաժողովը քննարկում էր բուլղարական հարցը, հայ գործիչները փորձեցին հիշեցնել նաև արևմտահայության մասին: Դեսպանաժողովից մեկ օր առաջ Կ. Պոլսի Հայոց ազգային ժողովը որոշում էր ընդունել պահանջելու, որ արևմտահայության համար նույնպես բարենորոգումներ իրականացվեն²: Սակայն այդ փաստաթղթում հստակ մատնանշված չէին հայկական այն տարածքները, որոնցում բարենորոգումներ էին պահանջվում:

1876 թ. դեկտեմբերի 16-ին Լոնդոնում հասարակական գործիչ Կարապետ Հակոբյանի նախաձեռնությամբ կազմավորվեց հանձնաժողով՝ արևմտահայության ապագայի հարցը քննարկելու համար: Այդ մարմնի նախագահ ընտրվեց հնդկահայ մեծահարուստ Սեթ Արզարը: Նրանք ուղերձով դիմեցին Արևելյան հարցով զբաղվող բրիտանական հանձնաժողովի նախագահ Անտոնիո Մանդելային՝ առաջարկելով հայերին ինքնավարություն տալ Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի սահմաններում: Փաստաբան Ջեյմս Բրայսը (հետագայում դերկոմս և Լորդերի պալատի անդամ) դա միանգամայն օրինական էր համարում և աջակցում էր այդ պահանջի բարձրացմանը³: Ինչպես տեսնում ենք, բրիտանահայ գործիչները ապագա հայկական ինքնավարության մեջ ներառում էին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան: Այստեղ դեռևս հստակ սահմանների մասին խոսք չկար, սակայն այս շրջանում Արևմտյան Հայաստանը ներառված էր Էրզրումի, Վանի, Դիարբեքիի և Սեբաստիայի վիլայեթների մեջ, իսկ Կիլիկիան՝ Ադանայի և Մարաշի:

1877 թ. մայիսի 12-ին Թիֆլիսի «Մշակ» թերթի խմբագիր, ակնավոր հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին բարձրացրեց Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու կամ նրան ինքնավարություն տալու հարցը⁴: Փաստորեն, արևելահայ գործիչը ինքնավարություն կամ ռուսական գրավում էր նախատեսում միայն Արևմտյան Հայաստանի համար: Ռուսահայ

2 Տե՛ս «Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, 1876-1877», Կ. Պոլիս, էջ 329:

3 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 63, թ. 7-8:

4 Տե՛ս **Արծրունի Գ.**, Հայաստանը ինչ պետք է դառնայ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1877, մայիս 12 (24), N 33:

գործիչները հասկանում էին, որ մինչև Միջերկրական ծով ձգվող Հայաստանի ստեղծումը երկու մասի կրթական օսմանյան կայսրությունը, հետևաբար մեծ տերությունները չէին կարող թույլ տալ այդ գաղափարի իրականացումը: Բայց գործնականում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը ձեռք բերելուց հետո հայերը կարող էին ամրապնդվել այդ տարածքում, հզորանալ և ավելի ուշ ձգտել նաև Կիլիկիայի ազատագրմանը: Չպետք է մոռանանք, որ երբ Հունաստանն ազատագրվեց օսմանյան լծից, այն զբաղեցնում էր չափազանց փոքր տարածք, իսկ հետագայում եռապատկեց իր հողերը: Նույնը վերաբերում է բալկանյան մյուս բոլոր երկրներին՝ Ռումինիային, Սերբիային, Չեռնոգորիային, Բուլղարիային: Նրանք ինքնավարություն կամ անկախություն ձեռք բերեցին, իսկ հետագայում ընդարձակեցին իրենց տարածքները թուրքերից հետզհետե ազատագրված նոր հողերի հաշվին:

Ռուս-թուրքական պատերազմի սկսվելուց հետո արևմտահայ գործիչները հեռու մնացին հակաթուրքական հայտարարություններից ու ձեռնարկներից, պահպանեցին օսմանյան պետության նկատմամբ իրենց հավատարմությունը և որևէ առիթ չտվեցին, որ մեղադրվեին հակապետական գործունեության կամ դավաճանության մեջ: Սակայն դա չօգնեց, որ հայերը խուսափեն զանգվածային կոտորածներից Ալաշկերտի և Բայազետի շրջաններում: Դա ցույց տվեց, որ, առանց ինքնավարության, հայությունը պաշտպանված չէ նման վայրագություններից:

Պատերազմի վերջնափուլում, երբ արդեն պարզ էր թուրքերի պարտությունը, արևմտահայ հոգևոր-քաղաքական վերնախավը որոշեց քայլեր ձեռնարկել հայկական պահանջները հստակեցնելու և միջազգային բարենպաստ իրադրությունից օգտվելու համար: Հետաքրքիր է, որ նույնիսկ այդ շրջանում հայերը փորձում էին պաշտպանել սեփական օրինական շահերը՝ չվնասելով օսմանյան պետության ամբողջականությանը: Նրանք հույս ունեին, որ թուրքերը կգնահատեն կայսրության նկատմամբ հայերի հավատարմությունը, սակայն նրանց հիասթափություն էր սպասվում:

1877 թ. հոկտեմբերի 21-ին Կ. Պոլսի Հայոց ազգային ժողովի պատգամավորների մեծ մասը Ղալաթիայի Կեդրոնական վարժարանում գաղտնի խորհրդակցություն գումարեց և որոշեց Հայկական հարցը ներկայացնել Ռուսաստանի դատին: Ռուսական բանակներն արդեն իսկ գրավել էին Արևմտյան Հայաստանի մի մասը և հաջողությամբ առաջ էին շարժվում: Հետևաբար անհրաժեշտ էր հնարավորինս արագ կողմնորոշվել և առաջարկել լուծումներ, որոնք կապահովեին արևմտահայության հնարավորինս բարեկեցիկ ու անվտանգ ապագան: Ուստի նրանք Ներսես վարդապետ Բարդուղյանի միջոցով Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ-ին ուղարկեցին արևմտահայության ձգտումներն արտահայտող առաջարկներ՝

Վե՛մ համահայկական հանդես, ԺԲ (ԺԸ) փարի, թիվ 3 (71), հուլիս-սեպտեմբեր, 2020

խնդրելով դրանք ներկայացնել ռուսական իշխանություններին: Դրանցում արևմտահայության համար նախատեսվում էր երեք հնարավոր տարբերակ:

1. Մինչև Եփրատն⁵ ընկած տարածքը, որը պատմական Մեծ Հայքն է, Թուրքիային չվերադարձնել և թողնել Ռուսաստանին: Փակագծերում նշվում էր, որ այս առաջարկն այնքան էլ ցանկալի չէ, սակայն եթե Ռուսաստանը գրավի Հայաստանը, ոչինչ անել չեն կարող, ուստիև խնդրում էին, որ հնարավորության դեպքում քաղաքների ու գյուղերի ազգային ներքին վարչական ձևը չփոխեն:

2. Եթե Հայաստանը չէր անցնելու Ռուսաստանին, ապա խնդրում էին Հայաստանին տալ այն շնորհներն ու արտոնությունները, որոնք տրվելու էին Բուլղարիային ու բուլղարներին՝ ռուսական կայսեր պաշտպանությամբ ու հովանավորությամբ:

3. Եթե Հայաստանը վերադարձվելու էր Թուրքիային, խնդրում էին երաշխիքներ պահանջել երկրի բարեկարգման ու հպատակների հավասարության համար, և այդ երաշխիքները պետք է լինեին Հայաստանում ռուսական զորքերի ներկայության պայմաններում կատարվող բարենորոգումները:

Հայոց ազգային ժողովի պատգամավորները խնդրում էին, որ կաթողիկոսը պատգամավորություն ուղարկի մեծ տերությունների մոտ՝ Հայկական հարցը դեսպանաժողովում բարձրացնելու համար: Առաջարկում էին մյուս տերություններին ներկայացնել իրենց առաջարկների միայն երկրորդ և երրորդ կետերը, իսկ միայն ռուսական պաշտպանության ու երաշխիքների փոխարեն պահանջել եվրոպականը⁶:

Այսպիսով՝ արևմտահայ վերնախավը ապագա հայկական ինքնավարության մեջ ներառում էր միայն պատմական Մեծ Հայքի տարածքը՝ Էրզրումի, Վանի, Դիարբեքիի նահանգները: Նրանք դեռևս հավակնություն չէին դրսևորում Փոքր Հայքի տարածքում ստեղծված Սեբաստիայի նահանգի նկատմամբ, խոսք չկար նաև Կիլիկիայի մասին: Այս պահանջների մեջ ներառված էին ռուսական բանակների կողմից հնարավոր գրավման ենթակա հողամասերը, որովհետև նրանք հասկանում էին, որ մեծ տերությունները կարող են քննարկել միայն այն տարածքների խնդիրը, որոնք պատերազմի իրավունքով էին գրավվել:

1878 թ. փետրվարին գերիների փոխանակությամբ զբաղվելու պատրվակով Ադրիանապոլիս ժամանեցին Կ. Պոլսի Հայոց ազգային ժողովի առաջին և երկրորդ ատենապետեր Ստեփան փաշա Ասլանյանը և Հովհաննես Նուրյա-

⁵ Նկատի ունեն Նիքոսի ոլորանը:

⁶ Տե՛ս Սարուխան, Հայկական խնդիրն եւ Ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում (1860-1910), հատ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 260-262:

նր: Նրանք պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի հանձնարարությամբ գաղտնի հանդիպում ունեցան ռուսական դեսպան Նիկոլայ Իգնատևի հետ և ներկայացրին հունվարի 31-ին պատրիարքի գրած նամակը, որով նա Ռուսաստանի աջակցությունն էր խնդրում՝ հայերին ինքնավարություն տալու համար: Հայ պատվիրակները ցանկություն էին հայտնում ստանալու Լիբանանի կարգավիճակին նմանվող ինքնավարություն⁷:

Իր զեկուցագրում Ն. Իգնատևը նշում է, որ ինքնավարության ձգտումներով ու խնդրանքներով հայերը բավական ծանր դրության մեջ էին դրել իրեն: Նրան զարմացրել էր, որ պատրիարքը բացահայտորեն շնորհավորական ուղերձ էր հղել ռուսական բանակի հրամանատարին, իսկ թուրքական պետության բարձրաստիճան հայ պաշտոնյաներ Ս. Ավանյանը և Հ. Նուրյանը այցելել էին իրեն: Նրանք ներկայացրել էին հայերի ծանր վիճակը և Հայաստանի համար ինքնավարություն էին խնդրել Սեբաստիայի, Վանի, Մուշի և Էրզրումի նահանգների տարածքում՝ առաջարկելով, որ դրանք որոշ ժամանակ զբաղեցվեն ռուսական բանակի կողմից⁸: Ինչպես տեսնում ենք, Սեբաստիայի նահանգը ևս արդեն ներառվել էր հայկական պահանջների մեջ:

1878 թ. փետրվարի 13-ին Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի Ձեռնհասության դիվանի ատենապետ Մատթեոս Եպիսկոպոս Իզմիրլյանը կաթողիկոսի մերձավորներից Վահրամ Եպիսկոպոս Մանկունուն ուղարկած նամակում նկարագրում էր պոլսահայերի միասնականությունը: Առանց քաղաքական ու կրոնական վեճերի՝ բոլորը ձգտում էին հասնելու Հայկական հարցի լուծմանը: Միակ տարբերությունն այն էր, որ հայ կաթողիկոսներն ու բողոքականները ցանկանում էին Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի միջնորդությամբ բարձրացնել նաև Կիլիկիայի ինքնավարության հարցը⁹: Այսպիսով՝ հայկական որոշակի շրջանակների կողմից Կիլիկիան ևս դիտարկվում էր որպես հայկական ինքնավարության մաս:

Փաստորեն, կարող ենք արձանագրել, որ ռուսական հովանու ներքո Արևմտյան Հայաստանում, իսկ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի հովանավորությամբ Կիլիկիայում կարող էին ստեղծվել հայկական ինքնավարություններ:

Պոլսահայ գործիչներից Խորեն Նարբեյը գտնում էր, որ պետք է բոլոր գործողությունները համաձայնեցնել Ռուսաստանի հետ, նպաստել, որ Արևմտյան Հայաստանում ուժեղանան Ռուսաստանի դիրքերը, կամ այն մնա ռուսական գրավման տակ, իսկ այնտեղ ընդհանուր կառավարիչ նշանակվի ականավոր ռազմական ու պետական գործիչ Միքայել Լորիս-Մելիքովը, որի

7 Տե՛ս **Պարիկեան Խ.**, Հայկական հարցը Արևելեան հարցի մեջ (1860-1880), Պէրյութ, 1962, էջ 172:
 8 Տե՛ս Сан-Стефаню. Записки гр. Н. П. Игнатъева с примечаниями А. А. Башмакова и К. А. Губастова, «Исторический Вестник», апрель, 1915, т. 140, էջ 52:
 9 Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք Ժ, փաստաթղթերի և նիւթերի ժողովածու, կազմող՝ **Ս. Ա. Բէիբուրեան**, Եր., 2002, էջ 208-211:

ղեկավարած ռուսական Կովկասյան կորպուսն էր ազատագրել Արևմտյան Հայաստանի գգալի մասը: Խ. Նարբեյի կարծիքով՝ հայերը պետք է փորձեին ինքնավարություն ձեռք բերել Կիլիկիայում¹⁰: Նա վստահ էր, որ ռուսները թույլ չէին տա Արևմտյան Հայաստանում ինքնավարություն ստեղծել, որպեսզի հայկական պատնեշը չխոչընդոտեր իրենց հետագա նվաճողական ծրագրերի իրականացումը: Այդ ծրագրին հետևել նրան խորհուրդ էր տվել ինքը՝ գեներալ Մ. Լորիս-Մելիքովը¹¹: Սակայն պոլսահայ գործիչները կտրականապես դեմ էին Արևմտյան Հայաստանը ռուսական տիրապետության տակ թողնելու և միայն Կիլիկիայում ինքնավարություն պահանջելու գաղափարին: Նրանց այդ պահանջը համահունչ էր Մեծ Բրիտանիայի շահերին: Հետաքրքիր է նշել, որ 1877 թ. վերջերից բրիտանացիները քննարկում էին Միջերկրականի արևելքում որևէ տարածք ռազմակալելու խնդիրը, որպեսզի փակեին ռուսական նավատորմի ճանապարհը դեպի Սուեզի ջրանցք: Ռազմական ու քաղաքական փորձագետների ուշադրության կենտրոնում էին Գալիպոլին, Կրետեն, Հռոդոսը, Կիպրոսը, Եգիպտոսը, Ալեքսանդրետը և Դոդեկանեսյան կղզիներից Ստամպոլիան: Ի վերջո լավագույն տարբերակներ դիտվեցին Կիպրոսը և Ալեքսանդրետը: Դրանք փակում էին ռուսական հետագա առաջխաղացման ճանապարհը ոչ միայն Կ. Պոլսով, այլ նաև Հայաստանով: Բրիտանիայի ԱԳ նախարար Ռոբերտ Սոլսերին և Օսմանյան կայսրությունում բրիտանական դեսպան Հենրի Լայարդը հակված էին Ալեքսանդրետում հաստատվելուն, սակայն վարչապետ Բենջամին Դիզրայելին ի վերջո որոշեց գրավել Կիպրոսը¹²: Փաստորեն, բրիտանացիների հետաքրքրության ոլորտում էր հայտնվել նաև Կիլիկիան կամ նրա արևելյան հատվածը: Այստեղ նույնպես տեսնում ենք, որ պատմությունն այլ ընթացք կունենար, եթե Մեծ Բրիտանիան որոշեր Կիպրոսի փոխարեն գրավել Ալեքսանդրետը: Դա կարող էր նպաստել Կիլիկիայում ինքնավարություն ձեռք բերելու Խ. Նարբեյի նախագծի գործադրմանը: Սակայն հայկական դիվանագիտությունն այդ ուղղությամբ որևէ գործնական քայլ չէր ձեռնարկել, բրիտանացիներին հետաքրքրող առաջարկներ չէին ներկայացվել:

Հետաքրքիր է նշել, որ Գրիգոր Արծրունին առաջարկում էր Կ. Պոլսի Հայոց ազգային ժողովը տեղափոխել Հայաստան՝ Էրզրում կամ Վան, և այն դարձնել Հայաստանի տեղական նահանգական ինքնավարության գլխավոր կենտրոնական վարչություն¹³: Այդ առաջարկը չափազանց կարևոր էր, քանի որ Հայկական հարցի և ազգային շատ խնդիրների անլուծելի մնալը կապված էր այն երևույթի հետ, որ ազգային ղեկավար կառույցները, քա-

10 Տե՛ս **Չոպանեան Ա.**, Ստեփան Փափագեանի յուշատետրը, «Անահիտ», Փարիզ, 1907, N 6-9, էջ 151:

11 Տե՛ս նույն տեղում, N 10-12, էջ 162:

12 Տե՛ս Schumacher Leslie Rogne, A "Lasting Solution": The Eastern Question and British Imperialism, 1875-1878, Minnesota, 2012, էջ 188-190:

13 Տե՛ս **Արծրունի Գ.**, Հայաստանի ինքնավարութիւնը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1878, մարտ 10 (22), N 37:

ղաքական, տնտեսական, հոգևոր և մտավորական ամենանշանավոր գործիչները հաստատվել էին բուն Հայաստանից շատ հեռու՝ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կ. Պոլսում: Դա թույլ չէր տալիս ազգային վերնախավին ճիշտ հասկանալ իրավիճակը, տեղում միջոցներ մշակել ժողովրդի պաշտպանության համար: Միաժամանակ նրանք գտնվում էին օսմանյան պետության անմիջական վերահսկողության ու ազդեցության տակ: Շատ դեպքերում հայկական վերնախավը չէր պատկերացնում Հայաստանի ազատագրությունը օսմանյան պետությունից, քանի որ այդ դեպքում իրենք կմնային այլ պետության կազմում: Գաղտնիք չէ, որ նրանցից շատերը չէին պատկերացնում իրենց կյանքը շքեղ Կ. Պոլսից հեռու՝ Հայաստանի ինչ-որ գավառական քաղաքում: Հետևաբար նրանք հիմնականում փնտրում էին այնպիսի տարբերակներ, որոնք թույլ կտային բարելավել արևմտահայության վիճակը, բայց իրենք էլ կմնային ընդարձակ կայսրության քաղաքական ու տնտեսական կյանքի հաղորդակիցը:

1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) Սան Ստեֆանոյում՝ հայազգի Տաոյան բեյի ապարանքում, ստորագրվեց ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիրը¹⁴: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով անկախացան և իրենց տարածքներն ընդարձակեցին Չեռնոգորիան, Սերբիան և Ռումինիան, ինքնավարություն ստացավ Բուլղարիան: Սակայն Արևմտյան Հայաստանի մեծագույն մասն այդ պայմանագրով կրկին դատապարտվում էր մնալու թուրքական տիրապետության տակ: Հասկանալով, որ հայ ժողովրդի վիճակն անտանելի է սեփական հայրենիքում, և հայերն իրենց հույսերը կապում են Ռուսաստանի հետ, ռուս դիվանագետների պահանջով պայմանագրում հատուկ կետ մտցվեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու վերաբերյալ: Այդ հոդվածը պայմանագրում ներառելու համար մեծ ջանքեր գործադրեց նաև օսմանյան պատվիրակության անդամ Սարգիս բեյ Համամյանը¹⁵:

Պայմանագրի 16-րդ հոդվածը նախատեսում էր. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական գորքերի դուրսբերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բ. Դոմը պարտավորվում է հայաբնակ մարզերում անհապաղ կենսագործել տեղական կարիքներից բխող բարելավումներ ու բարենորոգումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից»¹⁶:

14 Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», խմբ. Ջ Կիրակոսյան, Եր., 1972, էջ 83-98:

15 Տե՛ս Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 272:

16 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության փաստաթղթերում», էջ 92:

Ինչպես տեսնում ենք, 16-րդ հողվածով նախատեսվող անորոշ բարելավումներն ու բարենորոգումները (ռեֆորմները) չափազանց հեռու էին հայերի սպասած ինքնավարությունից: Խոսք չկար նաև Հայաստանի սահմանների մասին:

Պայմանագրի 19-րդ հողվածով Օսմանյան կայսրության կողմից վճարվելիք խոշոր ռազմատուգանքի մի մասի դիմաց Ռուսաստանին էին միացվելու հայկական որոշ տարածքներ՝ Արդահանը, Կարսը, Բայազետն ու Ալաշկերտի հովիտը և Բաթումը¹⁷: Դրա շնորհիվ այդ տարածքների հայությունը կփրկվեր ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից և զարգացման քիչ թե շատ բարենպաստ պայմաններ կունենար, ինչպես նախկինում Ռուսաստանին անցած հայկական մյուս տարածքների բնակչությունը:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը սառը ցնցուղ եղավ հայ գործիչների համար, սակայն չկարողացավ բավարար չափով սթափեցնել նրանց և հեռու պահել անիրատեսական ծրագրերից, որոնք հիմնվում էին սոսկ այս կամ այն մեծ տերության բարի կամքի ու մարդասիրական զգացումների վրա: Աշխարհի հզորները ցանկություն ու ժամանակ չունեին զբաղվելու վայրի հարստահարությունների ենթարկվող մի քրիստոնյա ժողովրդի փրկությամբ, որը դեռ պատրաստ չէր իր ազատության համար արյուն թափելու: Իսկ հայկական կողմը չէր կարողացել մեծ տերություններին ցույց տալ նրանց շահերը ինքնավար հայկական պետության ստեղծման դեպքում:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հողվածը գրեթե ամբողջությամբ համապատասխանում էր 1877 թ. հոկտեմբերի 21-ին Ղալաթիայի Կեդրոնական վարժարանում գումարված գաղտնի ժողովի որդեգրած երրորդ տարբերակին, որն ուղարկվել էր կաթողիկոսին: Այդ նախագիծը վստահաբար քննարկվել էր նաև արևելահայ գործիչների կողմից: Դրանում ներկայացված էին նաև այն բարենորոգումները, որոնք կարող էին բավարարել հայերին: Ըստ այդ նախագծի՝ անհրաժեշտ էր ուստիկանությունը կազմել մեծ մասամբ հայերից, թույլ տալ հայերին զինվորական կրթություն ստանալ, քրդերին ու չերքեզներին հեռացնել Հայաստանից կամ պարտադրել նստակեցության անցնել, նրանց չընդգրկել ուստիկանության կազմում, կուսակալներ ու գավառապետեր նշանակել հայերին: Միայն այդ կետերի իրագործումից հետո ռուսական զորքերը պետք է հեռանային Հայաստանից: Սակայն Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը դեռևս պետք է քննարկվեր մեծ տերությունների կոնգրեսի կողմից: Ուստի Բեռլինում հրավիրվեց մեծ տերությունների ներկայացուցիչների վեհաժողով, որտեղ վերջնական տեսքի էր բերվելու ու ստորագրվելու էր ռուս-թուրքական պայմանագիրը:

17 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93-94:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունը հույս ուներ, որ Բեռլինում հայերին կտրվի այն, ինչ չէր տրվել Սան Ստեֆանոյում՝ ինքնավարություն: Որոշվեց Եվրոպա ուղարկել պատվիրակություն, որի նախագահ նշանակվեց նախկին պատրիարք Մկրտիչ Խրիմյանը: Կազմվեց ինքնավարության ծրագիր, որի հեղինակն էր պոլսահայ նշանավոր պետական գործիչ, օսմանյան սահմանադրության համահեղինակներից Գրիգոր Օտյանը: Այն կոչվում էր «Ծրագիր Կազմակերպական կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի»: Այդ ծրագրով ինքնավար Հայաստանի կազմում պետք է ընդգրկվեին հիմնականում Մեծ Հայքի տարածքները: Այդ երկրամասի զգալի մասն արդեն իսկ գտնվում էր ռուսական գրավման տակ: Դրա շնորհիվ ռուսական զորքի հեռանալուց առաջ, ըստ պոլսահայ գործիչների, հնարավոր կլիներ ստեղծել ինքնավար պետություն՝ սուլթանի գերիշխանության ներքո: Փոքր Հայքի և Կիլիկիայի հարցերը թողնում էին ավելի նպաստավոր ժամանակի:

Այս ծրագրի և ընդհանրապես Մ. Խրիմյանի պատվիրակության գործունեության մասին տեղեկացված էր սուլթանական կառավարությունը, որը գաղտնաբար հովանավորում էր տվյալ գործընթացը՝ փորձելով բարենորոգումների խնդրի շրջագծում պահվող Հայկական հարցն օգտագործել կայսրության անդամահատման ռուսական ծրագրերի խափանման համար: Սուլթանական իշխանությունները մտահոգված էին, որ, Սան Ստեֆանոյի համաձայնագրի 25-րդ հոդվածի համաձայն, ռուսական զորքերը դուրս էին գալու Արևմտյան Հայաստանից վեց ամսվա ընթացքում¹⁸: Այս կետը պայմաններ էր ստեղծում հայկական տարածքները հետագայում որևէ պատճառաբանությամբ (օրինակ՝ բարենորոգումների անբավարար իրականացումը) Ռուսաստանի տիրապետության տակ պահելու համար: Հետևաբար քանի դեռ թուրքերը վստահ չէին, որ ռուսական բանակը կհեռանար Արևմտյան Հայաստանից, պատրաստ էին գաղտնաբար խրախուսելու հայկական բարենորոգումների կամ նույնիսկ ինքնավարության նախագծերը: Գերադասելի էր ինքնավար Հայաստան Օսմանյան կայսրության կազմում, քան հայկական բոլոր տարածքների անցումը Ռուսաստանին: Սակայն Բեռլինի վեհաժողովի նախօրեին Մեծ Բրիտանիայի և Օսմանյան կայսրության միջև Կ. Պոլսում կնքված պաշտպանական համաձայնագրով, որով անգլիացիները տիրացան Կիպրոսին, թուրքերը երաշխիքներ ստացան, որ ռուսները դուրս են գալու Արևմտյան Հայաստանից: Ուստի սուլթանը անմիջապես պահանջեց պատրիարքից հետ կանչել հայկական պատվիրակությունը: Սակայն Ներսես Վարժապետյանը չենթարկվեց սուլթանական պահանջին:

18 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 96:

Ըստ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից Բեռլինի կոնգրեսի համար կազմված Արևմտյան Հայաստանի մասին տեղեկագրի ու վիճակագրության՝ Արևմտյան Հայաստանն ընդգրկելու էր.

1) Էրզրումի և Վանի վիլայեթները, բացի այն տարածքներից, որոնք Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով անցնելու էին Ռուսաստանին: Այդ վիլայեթների բազմամարդ կենտրոններն էին Կարինը (Էրզրում), Բաբերդը, Երզնկան, Մանազկերտը, Մուշը, Բաղեշը (Բիթլիս) և Վանը:

2) Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասը, այսինքն՝ Խարբերդի սանջակի արևելյան մասը (որի սահմանն արևմուտքից Եփրատն էր), Արղանայի սանջակը և Սղերդի սանջակի հյուսիսային մասը: Բազմամարդ կենտրոններն էին Խարբերդը, Ակնը, Չմշկածագը, Բալուն և Սղերդը: Այդ տարածքներում ապրում էր 2.062.300 բնակիչ, որից հայ՝ 1.330.000, թուրք՝ 530.000, քուրդ՝ 120.000, այլ ազգեր՝ 82.000¹⁹:

Հայկական պահանջներից դուրս էին թողնվել այն գավառները, որոնցում մահմեդականները մեծամասնություն էին, ինչի շնորհիվ ինքնավար Հայաստանի բնակչության շուրջ 70 տոկոսը, այսինքն՝ բացարձակ մեծամասնությունը, կազմելու էին հայերը: Միաժամանակ այդ տարածքը մոտավորապես համապատասխանում էր ռուսական բանակների գրավման շրջանին և անմիջականորեն դրան հարող երկրամասերին: Ինչպես տեսնում ենք, հայկական կողմը հնարավորինս փորձել էր առաջ քաշել այնպիսի պահանջներ, որոնք ընդունելի կլինեին օսմանյան կառավարության համար:

Այսպիսով՝ Բեռլինի վեհաժողովին ներկայացված հայկական տարածքային պահանջների մեջ չէին ներառվել Կիլիկիան, Սվազի վիլայեթը (Սեբաստիան), Դիարբեքիի նահանգի արևմտյան և հարավային որոշ տարածքներ: Միաժամանակ հայկական պահանջների մեջ էր Սև ծովի ափին գտնվող Ռիզե նավահանգիստը:

Հետագայում քննադատության է ենթարկվել այն փաստը, որ հայկական հոծ բնակչությամբ՝ պատմական Փոքր Հայքը հանդիսացող Սեբաստիայի նահանգը և Կիլիկիան չէին ներառվել այդ ինքնավարության նախագծում: 1881 թ. Մատթեոս Մամուրյանը «Արևելյան մամուլ»-ում գրում էր. «Պէտք էր որ Կիլիկիա և Ռուսիոյ Հայաստանն, Արարատը, խնդրէն դուրս չձգուէին, պէտք էր որ խնդիրն ամբողջ լինէր և եթէ չկատարուէր իսկ, նոյն ամբողջութեամբ աւանդուէր յաջորդ սերունդին»²⁰:

Կարծում ենք՝ պատրիարքարանը փորձում էր հաշվի առնել միջազգային իրադրությունը և աստիճանաբար լուծել հայկական տարածքների միավորման հարցը: Առաջնային խնդիրը Արևմտյան Հայաստանի զգալի հատվածում ինքնավարության ստեղծումն էր, որտեղ հայերը պաշտպանված կլինեին և

19 Տե՛ս «Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», էջ 221-222:

20 Մամուրեան Մ., Ազգային պատրիարքարանի Հայաստանը, «Արեւելեան մամուլ», Զմիւռնիա, 1881, նոյեմբեր, էջ 430:

հնարավորություն կստանային տնտեսական, մշակութային ու ռազմական որոշակի ուժ ձեռք բերելու: Ինչ վերաբերում է Փոքր Հայքին ու Կիլիկիային, ապա այդ տարածքների նկատմամբ հայկական հավակնությունները կարող էին բարձրաձայնվել ավելի ուշ, երբ միջազգային նոր՝ նպաստավոր իրադրություն կստեղծվեր, կամ ինքնավար Հայաստանը բավարար հզորության կհասներ: Սակայն իրադարձությունները չընթացան հայ գործիչների համար հուսատու հունով: Բեռլինում կտրականապես մերժվեց ինքնավար Հայաստան կազմավորելու հայկական պահանջը: Եթե 1878 թ. հայերը ինքնավարության հույս ունեին, ապա Բեռլինի պայմանագրից հետո անօգուտ քննարկումների և շահարկումների առարկա դարձավ միայն Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու հարցը:

Մեծ Բրիտանիայի նախաձեռնությամբ Կ. Պոլսում 6 մեծ տերությունների դեսպանները 1880 թ. հունիսի 11-ին համիմաստ նոտաներ ուղարկեցին սուլթանին՝ հիշեցնելով Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի մասին: Նրանք առաջարկում էին հայաշատ նահանգներում գեներալ-նահանգապետ նշանակել տերությունների հավանությանն արժանացած որևէ անձի, իսկ Հայաստանի չորս նահանգներում (Վանի, Դիարբեքիի, Էրզրումի, Սեբաստիայի) կենտրոնական նահանգական խորհուրդ հաստատել²¹: Այս փաստաթղթով մեծ տերությունները Հայաստանի մասեր էին համարում պատմական Մեծ և Փոքր Հայքերի տարածքները: Դրանում Կիլիկիայի մասին խոսք չկար:

Հայաստանի տարածքային ընդգրկման մասին նույն պատկերացումները պահպանվեցին նաև 1895 թ. Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրում: Սասունի հայության 1894 թ. կոտորածին հաջորդած մթնոլորտում Կ. Պոլսում բրիտանական, ռուսական և ֆրանսիական դեսպանները 1895 թ. մայիսի 11-ին սուլթանին ներկայացրին բարենորոգումների ծրագիր: Ըստ դրա՝ անհրաժեշտ էր Արևմտյան Հայաստանի 6 նահանգներում (Էրզրում, Բիթլիս, Սեբաստիա, Դիարբեքի, Խարբերդ և Վան) ամրապնդել կենտրոնական իշխանությունը, բարեփոխել կառավարման համակարգը, դատական ու հարկային գործը, ապահովել հասարակական կյանքի, արտադրության ու տնտեսության զարգացումը, քրիստոնյաներին պաշտպանել քրդերի կամայականություններից²²:

Քանի որ Օսմանյան կայսրության իրականացրած վարչական նոր փոփոխությամբ հայկական նախկին 4 նահանգներն արդեն դարձել էին 6 (Վանից առանձնացվել էր Բիթլիսը, Դիարբեքիից՝ Խարբերդը), մեծ տերությունների մոտ ու հայ իրականության մեջ հետզհետե ամրապնդվեց այն գաղափարը, որ Արևմտյան Հայաստանը **6 վիլայեթների** (Էրզրում, Բիթլիս, Սեբաստիա, Դիարբեքի, Խարբերդ և Վան) տարածքն է: Սրանով պատմական Մեծ և

Վե՛ր համահայկական հանդես, ԺԲ (ԺԸ) Գրառի, թիվ 3 (71), հուլիս-սեպտեմբեր, 2020

21 Տե՛ս **Վիրակոյան Զ.**, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 80-ական թթ.), Եր., 1980, էջ 117: 22 Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում», էջ 131, 136:

Փոքր Հայքերի տարածքները, փաստորեն, ճանաչվեցին հայերի հայրենիքի անկապտելի մասեր:

2. Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների վերաբերյալ միջազգային դիվանագիտության պատկերացումները 20-րդ դարի սկզբներին

1912 թվականին, երբ Բալկանյան պատերազմի հետևանքով կրկին սրվեց Արևելյան հարցը, հայ գործիչների կողմից Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների խնդիրը հերթական անգամ դրվեց միջազգային դիվանագիտության սեղանին: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի կոնդակով ձևավորվեց ազգային պատվիրակություն՝ Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ: Վերջինիս՝ Եվրոպայում սկսած բանակցությունները բավականին անհանգստացրին օսմանյան իշխանություններին: Ուստի մեծ տերությունների միջամտությունից խուսափելու համար Քյամիլ փաշայի կառավարությունը կազմեց հանձնաժողով, որը 1912 թ. դեկտեմբերին ներկայացրեց 21 կետից բաղկացած բարենորոգումների ծրագիր²³: Սակայն այդ նախագիծը բարենորոգումներ էր նախատեսում հայկական վիլայեթներից միայն չորսում՝ Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր և Խարբերդ, իսկ Էրզրումն ու Սեբաստիան դուրս էին մնում: Ծրագիրն անընդունելի համարեցին հայկական բոլոր քաղաքական ուժերն ու հոսանքները: Հայկական կողմը չէր հավատում թուրքական խոստումներին, միաժամանակ դեմ էր Էրզրումի և Սեբաստիայի նահանգները նախագծից դուրս թողնելուն: 1913 թ. հունվարի 10-ին իրթիհադականները Էնվերի գլխավորությամբ պետական հեղաշրջում իրականացրին և տապալեցին Քյամիլ փաշայի կառավարությունը: Նոր կառավարության ղեկավար դարձավ Մահմուդ Շևքեթ փաշան, որը հրաժարվեց Արևմտյան Հայաստանում որևէ բարենորոգում իրականացնելուց:

Հայ ազգային պատվիրակությունը գործնական քայլեր կատարեց եվրոպական ու ռուսական հասարակական-քաղաքական շրջանակներին Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների նկատմամբ դրականորեն տրամադրելու ուղղությամբ: Օսմանյան կայսրության գլխավոր պաշտպան Գերմանիայի դիմադրությունը թուլացնելու նպատակով Պ. Նուբարը բանակցությունների ընթացքում փորձում էր նրա ուշադրությունը հրավիրել Կիլիկիայի վրա, որտեղ այդ տերությունը տնտեսական ու ռազմաքաղաքական մեծ շահեր ուներ: Հայ գործիչն առաջարկում էր Գերմանիայի վերահսկո-

²³ Տե՛ս «Ժողովածու դիպլոմատիքական դոկումենտների: Բարենորոգումները Հայաստանում (1912 թ. Նոյեմբեր 12-ից մինչև 10 Մայիս 1914 թ.)», թարգմ.: Ս. Ասադեան, Թիֆլիս, 1915, էջ 14-15:

ղությամբ այնտեղ ևս բարենորոգումներ իրականացնել²⁴: Ինչպես տեսնում ենք, ժամանակի հայ քաղաքական գործիչները հնարավոր ամեն տարբերակ օգտագործում էին, որպեսզի Կիլիկիայում նույնպես բարենորոգումներ իրականացվեին, կամ էլ այն որևէ տերության ազդեցության տակ անցնեին: Դա հնարավորություն կտար ապահովելու տեղի հայերի անվտանգությունը, տնտեսական ու մշակութային զարգացումը:

Պ. Նուբարը և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը համատեղ ջանքերով կազմեցին հայկական բարենորոգումների նախագիծը: Այն հավանության արժանացավ ռուսական կառավարության կողմից և Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան թարգման Անդրեյ Մանդելշտամի կատարած աննշան փոփոխություններով, որպես ռուսական ծրագիր, ներկայացվեց մեծ տերությունների քննարկմանը:

Ըստ Ա. Մանդելշտամի նախագծի՝ ստեղծվելու էր միասնական Հայաստան երկրամաս, որի մեջ մտնելու էին Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Սեբաստիայի, Դիարբեքիի և Խարբերդի վիլայեթները: Երկրամասից դուրս էին թողնվելու այդ վիլայեթների գերազանցապես ոչ հայաբնակ ծայրագավառները՝ Հաքքիարին ամբողջությամբ, Սղերդի, Բշերիկի (գավառակ Դիարբեքիի նահանգում, Սասունից հարավ) և Մալաթիայի հարավային մասերն ու Սեբաստիայի հյուսիսարևմտյան հատվածը²⁵: Փաստորեն, Հայաստանի սահմաններից դուրս էին թողնվելու հիմնականում քրդերով, ասորիներով, թուրքերով ու հույներով բնակեցված ծայրամասերը, ինչի շնորհիվ հայերը կազմելու էին բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը:

1913 թ. հունիսի 30-ին Ռուսաստանի, Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի Կ. Պոլսի դեսպանները քննարկեցին հայկական բարենորոգումների հարցը: Ռուսական դեսպան Մաքսիմ Գիրսը նրանց ներկայացրեց Ա. Մանդելշտամի կազմած նախագիծը²⁶: Նրանք որոշեցին հարցի քննարկումը հանձնարարել դեսպանատների ներկայացուցիչներից կազմված հատուկ հանձնաժողովին²⁷:

1913 թ. հուլիսի 3-ին Կ. Պոլսի Ենի Կյոյ արվարձանում՝ ավստրո-հունգարական դեսպանատանը, սկսվեց հայկական բարենորոգումների հարցի քննարկումը վեց տերությունների դեսպանատների ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողովի կողմից: Թուրքական կառավարությունը, տեղեկանալով, որ տերությունների ներկայացուցիչները քննարկում են հայկական բարենորոգումների հարցը, հապշտապ կազմեց և հուլիսի 1-ին դես-

24 Տե՛ս «Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919)». Материалы политического архива Министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник документов. Редактор В. Микаелян, Ер., 1995, էջ 30-32:

25 Տե՛ս «Сборник дипломатических документов. Реформы вь Армении (26 Ноября 1912 года - 10 Мая 1914 года)», Петроградь, 1915, էջ 61:

26 Տե՛ս ԱԹ, Հայոց հարցի վաերագրերը, Թիֆլիս, 1915, էջ 314-329:

27 Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում», էջ 241:

պանատներին ներկայացրեց բարենորոգումների իր ծրագիրը²⁸: Այն նախատեսում էր բարենորոգումներ իրականացնել կայսրության ամբողջ տարածքում: Թուրքիան բաժանվելու էր վեց սեկտորների՝ եվրոպացի ընդհանուր տեսուչների գլխավորությամբ: Տեսուչները նշանակվելու էին օսմանյան կառավարության կողմից՝ սուլթանի հաստատմամբ, այսինքն՝ ամբողջությամբ կախված էին լինելու կառավարությունից: Հայկական նահանգներն ընդգրկվելու էին III (Սեբաստիա, Էրզրում, Տրապիզոն) և V (Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր) սեկտորներում: Բաժանումն այնպես էր արված, որ հայկական տարածքները ոչ միայն բաժանվում էին երկու մասի, այլև դրանց էր միացվում հիմնականում մահմեդականներով բնակեցված Տրապիզոնը: Այդպիսի բաժանմամբ ստեղծված սեկտորներում հայերը բացարձակ մեծամասնություն չէին կազմելու:

Երկարատև քննարկումները և դիվանագիտական պայքարը ավարտվեցին հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագրի ստորագրմամբ: 1914 թ. հունվարի 26 (փետրվարի 8)–ին Կ. Պոլսում մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան և ռուսական հավատարմատար Կոստանդին Գուլկևիչը ստորագրեցին ռուս-թուրքական համաձայնագիր՝ հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ: Ըստ համաձայնագրի՝ Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց երկու երկրամասի՝ ա) Սեբաստիա, Էրզրում, Տրապիզոն և բ) Բիթլիս, Վան, Խարբերդ, Դիարբեքիր²⁹:

Փաստորեն, Արևմտյան Հայաստանի բուն հայկական 6 նահանգներին էր միացվում նաև Սև ծովի հարավարևելյան հատվածում գտնվող Տրապիզոնի նահանգը: Չնայած դեռևս Բեռլինի վեհաժողովի նախօրյակին հայկական պահանջների մեջ էր Տրապիզոնի նահանգի մաս կազմող Ռիզե նավահանգիստը, սակայն հայկական կողմը երբեք նկրտումներ չէր դրսևորել ամբողջ նահանգի նկատմամբ: Այդ նահանգում քրիստոնյա հայերը փոքրամասնություն էին, չնայած այնտեղ ապրում էին մեծաթիվ մահմեդականացած համշենցիներ: Տրապիզոնում զգալի թիվ էին կազմում նաև հույները և մահմեդական լազերը: Մինչդեռ, Տրապիզոնը միացնելով Էրզրումի ու Սեբաստիայի նահանգներին, թուրքական կողմն իր համար փորձում էր ապահովել մահմեդական մեծամասնություն:

Այսպիսով՝ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց երկու երկրամասերի կամ սեկտորների, որոնցում ընդգրկվեցին 7 նահանգներ՝ Սեբաստիա, Էրզրում, Տրապիզոն, Բիթլիս, Վան, Խարբերդ, Դիարբեքիր: Այդ երկու երկրամասերում հայերը կազմում էին բնակչության հարաբերական մեծամասնությունը: Կիլիկիայի վերաբերյալ

28 Տե՛ս Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի ֆոնդ, թղթապանակ 5, վավերագիր 1180, էջ 7:

29 Տե՛ս «Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении», էջ 162: Տե՛ս նաև «ժողովածու դիպլոմատիքական դոկումենտների», էջ 102:

հայկական ծրագրերին դեռևս ընթացք չէր տրվում, իսկ հայկական կողմը այդ հարցը բարձրաձայնելու համար սպասում էր միջազգային ավելի նպաստավոր իրավիճակի: Այդպիսին էր իրավիճակը նախքան 1914 թ. սկսված Առաջին աշխարհամարտը և Օսմանյան կայսրության հանդես գալը Անտանտի (Ռուսաստան, Բրիտանիա, Ֆրանսիա) երկրների դեմ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը նոր իրադրություն ստեղծեց աշխարհում, ինչը հայ գործիչներին լուրջ մտահոգության առիթ տվեց, քանի որ արևմտահայությանը սպասվում էին նոր կոտորածներ: Ի հարկե, նրանք չէին պատկերացնում, թե ինչ լայնամասշտաբ տեղահանություններ ու կոտորածներ էին նախապատրաստում երիտթուրքական կառավարության ղեկավարները: Մյուս կողմից՝ պատերազմը հայերի մեջ հույսեր արթնացրեց, որ Օսմանյան կայսրության պարտությունը թույլ կտա ինքնավարություն ձեռք բերել Արևմտյան Հայաստանում ու Կիլիկիայում:

3. Դիվանագիտական պայքարը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին

Արդեն 1914 թ. օգոստոսի 5-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը նամակով դիմեց Կովկասի փոխարքա Իլլարիոն Վորոնցով-Դաշկովին, որպեսզի Ռուսաստանը հովանավորեր ու պաշտպաներ արևմտահայերին: Փոխարքան սեպտեմբերի 2-ի գաղտնի հեռագրով պատասխանեց, որ դիմումը փոխանցել է կառավարությանը, և վարչապետ Իվան Գորեմիկինը վստահեցրել է, որ ռուսական կառավարությունը ոչ մի դեպքում չի գնա զիջումների Հայկական հարցում, և թուրքերը հայկական նահանգներում կիրականացնեն բարենորոգումներ՝ ռուսական նախնական ծրագրի համաձայն՝ Ռուսաստանի հովանու ներքո: Փոխարքան միաժամանակ զգուշացնում էր, որ արևմտահայերն ապստամբություն չբարձրացնեն, քանի որ պետք է սպասել, մինչև Օսմանյան կայսրությունը առաջինը կսկսի պատերազմը: Նա նաև խնդրում էր, որ կաթողիկոսն իր հեղինակությունն օգտագործի, որպեսզի հայերը և՛ տվյալ պահին, և՛ պատերազմի դեպքում աջակցեն ռուսներին³⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, ռուսական իշխանությունները խոստանում էին Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնել այն նախնական ծրագրի համաձայն, ըստ որի՝ հայկական վեց նահանգները միավորվելու էին մեկ միասնական երկրամասի մեջ, որտեղ հայերին տրվելու էին ավելի մեծ իրավունքներ, քան 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրով էր նախատեսված: Ի միջի այլոց, պատերազմի սկսվե-

30 Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 86, թ. 1-2:

լուց անմիջապես հետո թուրքական կառավարությունը չեղյալ էր հայտարարել այդ համաձայնագրով ստանձնած պարտավորությունները:

Սեպտեմբերի 5-ին Էջմիածնի դիվանական խորհրդի արտակարգ նիստում քննարկվեց պատերազմին Թուրքիայի մասնակցության դեպքում առաջ եկող մարտահրավերներին դիմագրավելու, Արևմտյան Հայաստանի համար ավելի լայն բարենորոգումների կամ ինքնավարության նախագիծ մշակելու խնդիրը³¹: Ի վերջո, հայ գործիչներն ընտրեցին Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ ինքնավարություն ձեռք բերելու տեսլականը:

Նոյեմբերի 8-ին Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովին ուղարկած նամակում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն հստակ ներկայացնում էր հայության ձգտումները: Նա հույս էր հայտնում, որ Ռուսաստանն ինքնավարություն կշնորհի Հայաստանին վեց վիլայեթների և Կիլիկիայի սահմաններում. «Ներկայ ժամանակում, երբ ամբողջ Ռուսաստանի և յաղթական Ռուս զորքի հետ հայերը պէտք է լարեն չափազանց մեծ ճիգ ընդհանուր թշնամիների հետ ունեցած կռուի մէջ, ես գտնում եմ միանգամայն համապատասխան ներկայ պատմական ընդհանրապես սիրեցեալ թագաւոր կայսեր անունից տաճկահայերին ուղղած կոչի հրատարակումը՝ ներշնչել հայ ժողովրդին, որ այժմ Տաճկաստանի հայերի վերջնական ու անդառնալի վճռի ժամը հասել է և որ Տաճկա-Հայաստանի միացեալ մի օրգանական ամբողջութեամբ վեց վիլայեթների (Վանի, Էրզրումի, Բաղէշի, Սեբաստիայի, Դիարբեքիի և Խարբերդի) հայ ժողովրդին Հայաստանի անբաժան մաս Կիլիկիայի հետ, պիտի շնորհի Մեծ Ռուսաստանը ինքնավարութիւն, որով կամբողջանայ Տաճկաստանի լծի տակ դարերով տանջուող քրիստոնէայ ազգութիւնների ազատելու նորա պատմական միսսիան»³²:

Ինչպես տեսնում ենք, կաթողիկոսը ինքնավարություն էր պահանջում Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի համար: Բարենորոգումների՝ նախկինում առաջ քաշված նախագծերը բավարար չէին հայության ապագան կառուցելու համար, հետևաբար, օգտվելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից, հայ հոգևոր ու քաղաքական ղեկավարությունը ցանկություն ուներ իրականություն դարձնելու հայկական ինքնավարության գաղափարը:

Լեոյի վկայությամբ՝ միացյալ և ինքնավար Հայաստանի գաղափարն այնքան էլ չէր ոգևորել փոխարքային: Վերջինս, ակնարկելով Ի. Գորեմկինի վերոհիշյալ գրությունը, որում խոսվում էր միայն լայն բարենորոգումների մասին, հանդիմանական ձևով հարցրել էր. «Մի՞թե բավական

31 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 72, թ. 3-4:

32 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 76, թ. 2-3:

չէր խոստացածը»³³: Ռուս գործիչների համար միասնական ու լայն ինքնավարություն ունեցող «թուրքական» Հայաստանը կարող էր վատ նախադեպ դառնալ «ռուսական» Հայաստանի համար: Սակայն հայ գործիչները չէին կարող հրաժարվել ազգային իղձերի իրականացման հնարավորությունից: Նրանք փորձում էին օգտվել պատեհ առիթից, երբ Ռուսաստանը նաև հայերի աջակցության խնդիրն ուներ, և ռուսական իշխանություններից կորզել օսմանյան լծի տակ գտնվող հայկական բոլոր տարածքների միավորմամբ միասնական ինքնավար Հայաստան ստեղծելու խոստումը: Իհարկե, հայ գործիչները փորձում էին նաև շահագրգռել Ռուսաստանին Հայաստանով Միջերկրական ծով դուրս գալու տնտեսական ու ռազմաքաղաքական գրավիչ հեռանկարով:

Ռուսաստանի հովանու ներքո Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ ինքնավարություն ձեռք բերելու խնդրանքով կաթողիկոսը դիմել էր նաև Նիկոլայ Բ կայսրին, երբ 1914 թ. նոյեմբերի 29-ին Թիֆլիսում նրա կողմից ընդունելության էր արժանացել: Ցարը դիվանագիտորեն պատասխանել էր, որ «չափազանց պայծառ ապագա է սպասվում հայերին, և հավատում է, որ Հայաստանը ապագայում չի հետևի Բուլղարիայի օրինակին»³⁴: Այստեղ Նիկոլայն ակնարկում էր այն փաստը, որ Բուլղարիան ազատագրվել էր Ռուսաստանի ջանքերով, սակայն հետագայում որդեգրել էր հակառուսական կողմնորոշում: Զգալի թվով ռուս գործիչներ հայկական ձգտումները նոր բուլղարական վտանգ էին համարում Ռուսաստանի համար³⁵: Մոտ քառորդ ժամ տևած ընդունելության վերջում կայսրը հայտնել էր, որ «Հայկական հարցը կլուծվի հայերի ցանկությունների համաձայն պատերազմի ավարտից հետո խաղաղության բանակցությունների ժամանակ»³⁶: Ցարի անորոշ պատասխանը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց հայ ազգային-քաղաքական շրջանակների կողմից՝ հասկացվելով, թե իբր ցարական կառավարությունն իսկապես մտադիր է լուծել Հայկական հարցը և ստեղծել միասնական հայկական ինքնավար պետություն: Նաև դրանով էր պայմանավորված այն մեծ խանդավառությունը, որով կազմավորվեցին հայկական կամավորական գնդերը Կովկասում: Ինչպես պարզվեց հետագայում, Նիկոլայ Բ-ն հարցի արդարացի լուծում ասելով հասկանում էր միանգամայն այլ բան: Արդարության համար պետք է նշենք, սակայն, որ այդ ժամանակաշրջանում ռուսական իշխանություններն իրենք դեռ քննարկում էին Արևմտյան Հայաստանի ապագայի հարցը և վերջնական որոշման չէին եկել:

33 **Լեո**, Անցյալից (Հուշեր, թղթեր, դատումներ), Թիֆլիս, 1925, էջ 312:
 34 «Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանության մասին», Եր., 2001, էջ 22:
 35 Տե՛ս **Марукян А.**, Армянский вопрос и политика России (1915-1917 гг.), Ер., 2003, էջ 24:
 36 «Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը», էջ 22:

ՎԷՆ ԿԱՄԱՆԱԿԱՅԱԿԱՆ ԿԱՆՈՒՄ, ԺԲ (ԺԸ) ԳՐԱԴԻ, ԹԻՎ 3 (71), ԽՈՒՄԻՆՆԵ ԱՎԱՐՆԵՐ, 2020

Ֆրանսիացի ակադեմիկոս և պատգամավոր Դենի Կոշենը 1914 թ. նոյեմբերի 6-ին Փարիզի «Le Gaulois» օրաթերթում հրատարակած հոդվածում կոչ էր անում ստեղծելու ինքնավար Հայաստան, որը ձգվելու էր Տրապիզոնից մինչև Ադանա ու Ալեքսանդրետ³⁷: Նմանատիպ հոդվածները, ելույթները բնականաբար ոգևորում էին հայերին: Թվում էր՝ ստեղծվել է միջազգային նպաստավոր իրավիճակ, և հայության ազգային իղձերը հնարավոր է կյանքի կոչել մոտ ապագայում:

Սիմոն Վրացյանը գրում է, որ այդ շրջանում կովկասահայության կարգախոսն էր դարձել՝ «Ավտոնոմիա վեց վիլայեթների և Կիլիկիայի. ռուսական պրոտեկտորատի ներքև»³⁸: Առաջին անգամ էր, որ Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ հայկական միասնական ինքնավարություն ստեղծելու հարցը բարձրացվում էր մեծ տերությունների առաջ: Այստեղ պետք է նշել, որ անկախության մասին հայ գործիչները դեռևս չէին բարձրաձայնում, չնայած նրանց վերջնական նպատակը դա էր:

Ճանաչված հասարակական, մշակութային գործիչ Ալեքսեյ Զիվիլեգյանը հայկական տարածքային պահանջների մասին հոդված տպագրեց «Արարատ» և «Հորիզոն» պարբերականներում: Նա առաջարկում էր ինքնավար Հայաստանի մեջ միավորել Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Էրզրումի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի, Ադանայի վիլայեթները և Հալեպի վիլայեթի հյուսիսային մասը՝ Այնթապը, Մարաշը, Քիլիսը, Ուրֆան: Հայաստանի նավահանգիստը Սև ծովի ափին կլինեք Տրապիզոնը, Միջերկրականի ափին՝ Ալեքսանդրետը և Մերսինը³⁹: Նա վստահեցնում էր, որ եթե Կիլիկիան անցնի բրիտանացիներին, ապա Բաղդադի երկաթուղով պարսկական առևտուրը կհայտնվի իրենց ձեռքում, իսկ Ռուսաստանը կկորցնի իր ազդեցության գոտին Պարսկաստանում: Հետևաբար ռուս գործիչների ուշադրությունն էր հրավիրում այդ խնդրի վրա և որպես լուծում առաջարկում էր Կիլիկիան միացնել ինքնավար Հայաստանին⁴⁰: Ինչպես տեսնում ենք, հայ գործիչները փորձում էին միացյալ Հայաստանի ստեղծման մեջ ցույց տալ ռուսական շահերը:

Այս շրջանում մի շարք ռուս գործիչներ, այդ թվում՝ Կովկասի փոխարքայի շրջապատից, դեմ էին կաթողիկոսի կողմից միացյալ Հայաստան ստեղծելու հարցի բարձրացմանը: Սակայն որոշ ռուս դիվանագետներ իրադարձությունների որոշակի զարգացման դեպքում հնարավոր էին համարում Կիլիկիայի և Արևմտյան Հայաստանի միավորմամբ ռուսական վերահսկողության տակ հայկական ինքնավարության ստեղծումը:

37 Տե՛ս Կոշեն Դոնի, Հայաստան, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1915, N 1, էջ 33: Տե՛ս նաև Գօշէն Տընի, Հայաստան, «Հնչակ», 1914, N 2, էջ 28-29:

38 Կրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 624:

39 Տե՛ս Զիվիլեգեան Ա., Ինքնավար Հայաստանի տերիտորիան, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1914, N 12, էջ 1088:

40 Տե՛ս Զիվիլեգեան Ա., Կիլիկիայի հարցը, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1915, N 1, էջ 25-29:

Գաբրիել Մնացականյանը 1914 թ. վերջերին հրատարակած իր գրքուկում առաջարկում էր ստեղծել կիսանկախ հայկական պետություն Ռուսաստանի հովանու ներքո: Նա առաջարկում էր Օսմանյան կայսրությունը բաժանել 7 մասերի՝ 1. Եվրոպական Թուրքիա և Կ. Պոլիս, 2. Անատոլիա, 3. Հայաստան (Կիլիկիայով), 4. Քրդստան (Ջուլամերիկով), 5. Միջագետք, 6. Սիրիա, 7. Արաբիա⁴¹: Նա համոզված էր, որ Անտանտի երկրները պետք է իրենց հովանու տակ ստեղծեին կիսանկախ պետություններ արաբների, հայերի, լիբանանցիների համար, քանի որ այդ ազգերն ունեին զարգացման բարձր մակարդակ և պայքարում էին ազատության համար: Նա արդարացի էր համարում, որ Ֆրանսիան գրավեր Սիրիան և Պաղեստինը, Բրիտանիան՝ Միջագետքը, ինչպես նաև ստանձներ կիսանկախ Արաբիայի վերահսկողությունը, Ռուսաստանը գրավեր Կ. Պոլիսն ու Քրդստանը և ստանձներ կիսանկախ Հայաստանի հովանավորությունը⁴²: Դրանով Գ. Մնացականյանը փորձում էր սիրաշահել ու շահագրգռել Անտանտի երեք տերություններին Օսմանյան կայսրության բաժանման և ինքնավար Հայաստանի ստեղծման հարցով:

Ըստ Գ. Մնացականյանի՝ հայկական պետության սահմանը Սև ծովի ափին՝ արևմուտքում, հասնելու էր Տրապիզոնի նահանգի Ունիե նավահանգստին, այնտեղից Թոխաթի, Սեբաստիայի, Կեսարիայի երկայնքով իջնելու էր դեպի Միջերկրական՝ մինչև Ադալիայի ծովածոցի հարավային սահմանը, Ալեքսանդրետից Ուրֆայի երկայնքով ձգվելու էր Դիարբեքիր, ապա, շրջանցելով Ջուլամերիկը (Հաքքիարի), հասնելու էր պարսկական սահմանին՝ Կոտուրի մոտ⁴³: Ռուսական կողմին սիրաշահելու և ապագայում Ռուսաստանի հետ սերտ հարաբերությունները երաշխավորելու նպատակով Հայաստանի կառավարումն առաջարկում էր հանձնել Ռոմանովների տոհմից որևէ մեծ իշխանի⁴⁴: Նա սխալ էր համարում Կիլիկիան Հայաստանից անջատելու Ֆրանսիայի ձգտումը: Փորձում էր ապացուցել, որ Ռուսաստանի տնտեսական, ռազմավարական շահերից է բխում միասնական հայկական պետության կազմավորումը: Բայց, հաշվի առնելով, որ Կիլիկիան ի վերջո կարող է անցնել ֆրանսիական տիրապետության տակ, նա հույս էր հայտնում, որ Կիլիկիային նույնպես կտրվի ինքնավարություն, միաժամանակ այդ երկրամասի կենսունակությունն ապահովվելու համար նրան կմիացվեն Խարբերդի ու Դիարբեքիրի նահանգները⁴⁵:

Այսպիսով՝ հայության գրեթե բոլոր շերտերը հրապուրված էին ինքնավար հայկական ընդարձակ պետության կազմավորման հնարավորու-

41 Տե՛ս Мнацаканьянъ Г., Разрѣшеніе Армянскаго Вѣща, М., 1914, էջ 6:

42 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

43 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15, 45:

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35-36:

45 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45, 47:

թյամբ: Հայկական հարցի՝ չորս տասնամյակ տևած ձախող ընթացքից հետո թվում էր՝ մոտ է բաղձալի երազանքի իրականացումը:

Հայկական կողմի պահանջները, առաջարկները, հրապարակումները, բանակցությունները ի վերջո որոշակի դրական ազդեցություն ունեցան ռուսական հասարակական-քաղաքական շրջանակների վրա: Ռուսական իշխանությունները 1915 թ. փետրվարի կեսերին հայ գործիչներին առաջարկեցին ներկայացնել Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ սեփական ազգային ձգտումները, ինչպես նաև Հայաստանի ու Կիլիկիայի միացյալ քարտեզը՝ այն սահմաններով, որոնց հայերը հավակնում էին: Այդ առաջարկն արվել էր Ռուսաստանի ԱԳՆ արևելյան բաժնի վարիչ Կոստանդին Գուլկեիչի կողմից: Հայ գործիչները կազմեցին միացյալ Հայաստանի քարտեզը, որը ներառելու էր Արևմտյան Հայաստանի 6 վիլայեթներն ամբողջությամբ, Տրապիզոնի վիլայեթը՝ մինչև Տիրեբոլու բնակավայրը՝ Տրապիզոն քաղաքից արևմուտք, Կիլիկիան՝ Ալեքսանդրետով կամ առանց դրա, եթե դաշնակիցները պահանջեին⁴⁶: Այդ խնդրի շուրջ ռուսական ԱԳՆ պաշտոնյաների հետ հանդիպումներ ունեցավ նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ անդամ, բժիշկ Հակոբ Զավրյանը և բավականին դրական արձագանք ստացավ⁴⁷:

1915 թ. ապրիլի 18-ի կոնդակով Գևորգ Ե Վեհափառը վերահաստատում է Պ. Նուբարի՝ որպես մեծ տերությունների ատյաններում իր ներկայացուցչի լիազորությունները⁴⁸: Պ. Նուբարը, ստանալով կաթողիկոսի հանձնարարությունը, անմիջապես մեկնում է Կահիրեից և մայիսի 6-ին հասնում Փարիզ: Նույն օրը Լոնդոնից ժամանելով՝ նրան դիմավորում է Հ. Զավրյանը: Վերջինս Պ. Նուբարին ներկայացնում է Հայաստանի ինքնավարության մի ծրագիր, որը բխում էր կաթողիկոսի՝ Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովին և կայսր Նիկոլայ Բ-ին ուղղված գրությունների տրամաբանությունից, ինչպես նաև այն բանակցությունների արդյունքներից, որոնք ընթացել էին հայ քաղաքական գործիչների և Ռուսաստանի արտգործնախարարության միջև⁴⁹:

Այդ ծրագրով ստեղծվելու էր ինքնավար Հայաստան՝ սուլթանի անվանական գերիշխանության տակ ու եվրոպացի գեներալ-սահանգապետի գլխավորությամբ: Սուլթանը Հայաստանի ներքին գործերին միջամտելու իրավունք չէր ունենալու, երկրում թուրքական զորք չէր լինելու: Հայաստանը գտնվելու էր Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միացյալ խնամակալության ներքո: Ինքնավար Հայաստանն ընդգրկելու էր Արևմտյան

46 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 91, թ. 2:

47 Տե՛ս Պողոսյան Ս., Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի ինքնավարության հարցը ռուսական դիվանագիտության 1914-1915 թթ. գաղտնի ծրագրերում, «Վեմ», Եր., 2015, N 2 (50), էջ 59-77:

48 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 27, թ. 30-31:

49 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, թ. 187:

Հայաստանի վեց նահանգները և Կիլիկիան՝ Մերսին նավահանգստով, իսկ Ալեքսանդրետը դուրս էր մնալու, որպեսզի խուսափեին Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի դժգոհությունից ու ընդդիմությունից⁵⁰: Այդ նախագծով, փաստորեն, նախատեսվում էր ինքնավարության անվան տակ ստեղծել գրեթե անկախ հայկական պետություն:

Այս ծրագրի շուրջ Պետրոգրադում նախնական համաձայնություն էր ձեռք բերվել: Սակայն Ռուսաստանը որևէ պարտավորություն չէր ստանձնել, հատկապես՝ Կիլիկիայի առումով, քանի որ այդ երկրամասը Ֆրանսիայի ազդեցության գոտում էր, և հայերը պետք է սեփական ուժերով պաշտպանեին իրենց շահերը Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի կառավարությունների հետ շփումներում: Հ. Զավրյանը Պ. Նուրարին տեղեկացնում է, որ Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը գաղտնի համաձայնության են եկել, որով հաղթանակից հետո Ֆրանսիային էր անցնելու Կիլիկիան, իսկ Ռուսաստանին՝ Կ. Պոլիսը, Էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները: Սակայն վերջինս զոջացել էր այդ համաձայնության համար և, մնալով ստվերում, հայերին դրդում էր պահանջելու Կիլիկիան՝ խոստանալով ինքնավարություն տալ Հայաստանին վեց վիլայեթների և Կիլիկիայի սահմաններում⁵¹:

1915 թ. ապրիլի 26 (մայիսի 9)–ին Լոնդոնում Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Իտալիան ստորագրեցին գաղտնի համաձայնագիր, որով Ռուսաստանին էր անցնելու Արևմտյան Հայաստանի մի մասը՝ Վան, Բիթլիս, Էրզրում, Տրապիզոն, իսկ Ֆրանսիային՝ Կիլիկիան⁵²: Այսպիսով՝ միանական հայկական պետություն ստեղծելու գաղափարի առջև կանգնեցին ռուս-ֆրանսիական ծավալապաշտական նկրտումները: Ե. Ադամովը գրում է, որ այդ ժամանակ Միջերկրականում ազդեցության ոլորտ ձեռք բերելու միակ հնարավորությունը պետրոգրադյան կառավարության համար «անկախ» Հայաստանի գործոնն էր, սակայն Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կասկածներից խուսափելու համար այդ ծրագիրը պետք է պաշտպանեին հայ պատվիրակները՝ առանց ռուս դիվանագետների միջամտության⁵³:

Միասնական հայկական ինքնավար պետություն ստեղծելու հարցով Պ. Նուրարը հանդիպումներ ունեցավ Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի կառավարությունների ներկայացուցիչների, ինչպես նաև տարբեր ազդեցիկ գործիչների հետ⁵⁴: Ազգային պատվիրակության նախագահը հունիսի 6–ին այդ ծրագիրը ներառող հուշագիր ներկայացրեց Ֆրանսիայի ԱԳ նա-

50 Տե՛ս Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question (1915-1918). Documents, Edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, 1996, էջ 80-84:

51 Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 9:

52 Տե՛ս Documents on British Foreign Policy 1919-1939. Edited by Woodward and Rohan Butler. First series, vol. I, London, 1947, էջ 84-85:

53 Տե՛ս «Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел», Под редакцией Е. А. Адамова, М., 1924, էջ 90-91:

54 Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թթ. 67-72: Տե՛ս նաև Boghos Nubar's Papers, էջ 108-110:

խարար Թեոֆիլ Դելկասեին, որն այն սկզբունքորեն ընդունելի համարեց⁵⁵, իսկ հուլիսի 15-ին՝ Մեծ Բրիտանիայի ԱԳՆ-ին⁵⁶: Այդ հուշագրերում նա փորձել էր ցույց տալ այդ երկրների շահերը միացյալ Հայաստան ստեղծելու պարագայում: Պ. Նուբարը ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Ֆրանսիայում և Մեծ Բրիտանիայում ազդեցություն ունեցող գրեթե բոլոր պետական ու քաղաքական գործիչներին, մամուլի ներկայացուցիչներին շահագրգռի ինքնավար Հայաստան ստեղծելու հարցում: Այդ նպատակադրմամբ անընդհատ հանդիպում էր նրանց հետ և փորձում հիմնավորել իր տեսակետները: Պետք է նշել, որ Պ. Նուբարի հանդիպումներն առաջին հայացքից դրական արդյունքներ էին ունենում:

Դեռևս 1915 թ. ապրիլին Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Հերբերտ Հենրի Ասքուիթի հանձնարարականով տարբեր գերատեսչությունների փորձագետներից ձևավորվել էր հատուկ հանձնախումբ՝ Մորիս դե Բանսենի նախագահությամբ, որը պետք է քննարկեր և կազմեր Օսմանյան կայսրության մասնատման բրիտանական նախագիծը: Հունիսի 30-ին հանձնախումբը ներկայացնում է իր հաշվետվությունը: Այն լավագույն տարբերակ էր համարում Օսմանյան կայսրության բաժանումը 5 ինքնավար շրջանների՝ Անատոլիա, Հայաստան, Սիրիա, Իրաք և Պաղեստին: Հայաստանը ներառելու էր Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան, ունենալու էր ելք դեպի Սև ծով⁵⁷: Ինչպես տեսնում ենք, բրիտանական իշխանությունները ևս հակված էին պատերազմից հետո ստեղծելու հայկական ինքնավար պետություն՝ Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ:

Սակայն միացյալ արևմտահայկական պետության ստեղծման ճանապարհին հայտնվեցին երկու լուրջ խոչընդոտներ՝ Հայոց մեծ եղեռնը և Անտանտի երկրների ծավալապաշտական նկրտումները: Հայերի զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների լուրերը հետին պլան մղեցին ինքնավարության նախագծերը և ստիպեցին հայ գործիչներին առաջնահերթորեն զբաղվելու այդ ողբերգությունը կասեցնելու, կոտորածներից փրկվածներին աջակցելու խնդիրներով: Արևմտահայության ոչնչացումը նաև Անտանտի երկրներին դրդեց հայերին չդիտելու որպես ազդեցիկ գործոն տարածաշրջանում, հետևաբար հրաժարվելու հայկական ինքնավարության նախագծերի քննարկումից: Մինչդեռ ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու համար չափազանց կարևոր խնդիր է դրա հետևանքները չօրինականացնելը: Հակառակ պարագայում դա կարող է հանգեցնել քաղաքակրթության դեմ իրականացվող նման ոճիրների խրախուսմանը: Ուստի Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթա-

55 Տե՛ս Boghos Nubar's Papers, էջ 80-84:

56 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170-177:

57 Տե՛ս **Фомин А.**, Война с продолжением. Великобритания и Франция в борьбе за «Османское наследство». 1918-1923, М., 2010, էջ 48-49:

հարունը առաջին հերթին պետք է նախատեսի հայկական տարածքների աստիճանական միավորումը հայոց պետության կազմում և դրանց կրկին հայացումը:

1916 թ. մայիսին ստորագրված Սայքս–Պիկոյի համաձայնագրով Օսմանյան կայսրության հայկական տարածքները բաժանվում էին Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև. առաջինը ստանալու էր Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումը և Տրապիզոնը, իսկ երկրորդը՝ Սեբաստիան, Խարբերդը, Դիարբեքիրը և Կիլիկիան⁵⁸: Այսպիսով՝ մեծ և ինքնավար միացյալ Հայաստան ստեղծելու հայկական կողմի ձգտումները դատապարտվում են ձախողման: 1916 թ. գարնանը Անտանտի երեք տերությունների միջև ստորագրված գաղտնի համաձայնագիրը ծանր հարված հասցրեց միացյալ և ինքնավար Հայաստանի գաղափարին: Հայկական տարածքները բաժանվելու էին երկու տերությունների միջև: Ռուսաստանը մտադրություն չունեց ինքնավարություն տալու արևմտահայությանը, քանի որ դա կարող էր նմանատիպ ձգտումներ առաջացնել արևելահայության շրջանում: Սակայն 1916 թ. աշնանը Ֆրանսիան հայերին խոստացավ ինքնավարություն տալ իրեն անցնող հայկական տարածքներին:

1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին Լոնդոնում Պ. Նուբարի, բրիտանացի դիվանագետ Մարկ Սայքսի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Ժորժ Պիկոյի միջև Հայկական լեգեոնի կազմավորման շուրջ ձեռք բերված համաձայնությամբ նախատեսվում էր, որ Ֆրանսիան պատերազմի հաղթական ավարտից հետո ինքնավարություն էր շնորհելու Կիլիկիային և երեք վիլայեթներին (Սեբաստիա, Խարբերդ, Դիարբեքիր), որոնք գտնվելու էին իր հովանու ներքո⁵⁹: Դեկտեմբերի 12-ին Ֆրանսիայի ԱԳՆ Արևելքի վարչության պետ Ժան Գուն վստահեցրեց Պ. Նուբարին և Հովհաննես խան Մասեհյանին, որ Հայաստանի այն հատվածը, որն անցնելու էր Ֆրանսիային, կստանա ինքնավարություն⁶⁰:

Այսպիսով՝ հայ գործիչների համար պարզ էր, որ միացյալ Հայաստանի ստեղծումը հետաձգվում է: Սակայն նրանց մոտ հույսեր առաջացան, որ կարող են Կիլիկիայի և Արևմտյան Հայաստանի մի մասում ստեղծել ինքնավար պետություն, իսկ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնող հայկական տարածքներում հայերը ինքնակազմակերպման որոշակի հնարավորություն կստանան: Պետք է նշել, որ Ազգային պատվիրակության նախագահը դեռևս չէր հրաժարվել միասնական հայկական պետության գաղափարից և փորձում էր որոշակի հենարաններ ստեղծել ապագայում այն իրականություն դարձնելու համար:

58 Տե՛ս «Раздел Азиатской Турции», էջ 185-188:

59 Տե՛ս Boghos Nubar's Papers, էջ 393-397:

60 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 415-418:

1916 թ. դեկտեմբերի 28-ին Պ. Նուբարը Փարիզում հանդիպում է Ժ. Պիկոյին և իր դժգոհությունը հայտնում, որ Ժ. Գուն հանդիպումների ընթացքում միայն հայերի հանդեպ Ֆրանսիայի դրական տրամադրվածությունն էր հայտնում և խուսափում ինքնավարության հարցից: Պ. Նուբարը շեշտում է, որ հայերը փոփոխական խոստումներով չեն բավարարվի, և կամավորագրությունը խրախուսելու համար անհրաժեշտ է Ֆրանսիայի կառավարության կողմից պաշտոնապես հայտարարել պատերազմից հետո հայերին ինքնավարություն տալու մասին: Ֆրանսիացի դիվանագետն առաջարկում է, որ Պ. Նուբարը հնարավորության սահմաններում պահանջի միասնական Հայաստանի ստեղծում Ֆրանսիայի հովանու ներքո, այդ թվում՝ Ռուսաստանին անցնելիք վիլայեթների միացումով: Պ. Նուբարը պատասխանում է, որ ֆրանս-հայկական կոմիտեի վերջին ժողովում ինքը քննարկման է դրել միացյալ Հայաստանի հարցը, և կոմիտեն խոստացել է հարմար պահի օժանդակել այդ խնդրի լուծմանը⁶¹: Այսպիսով՝ դերերը փոխվել էին, և այժմ Ֆրանսիան էր հայերին դրդում պահանջելու միացյալ Հայաստան, անշուշտ, իր հովանու ներքո:

Ազգային պատվիրակության նախագահը ստիպված էր համակերպվել և բավարարվել միայն խոստումներով, քանի որ ավելին պահանջելու համար ազդեցիկ լծակներ չկային: Նկատի ունենալով, որ մեծ տերությունները պատերազմի թեժ պահին փորձում էին միմյանց ձեռքից խլել հայկական տարածքները՝ չհարգելով իրենց իսկ ստորագրություններով վավերացված գաղտնի ու հայտնի համաձայնագրերը, բնական է, որ պատերազմից հետո խաբելու էին նաև հույսն ամբողջությամբ Անտանտի վրա դրած հայ ժողովրդին:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին միջազգային քաղաքական իրադրությունը բավական արագ էր փոխվում՝ պայմանավորված տարբեր ճակատներում հաջողություններով ու անհաջողություններով, պատերազմի մեջ նոր պետությունների ներգրավմամբ, տեղի ունեցող հեղափոխություններով ու հեղաշրջումներով:

1917 թ. ստեղծվեց միջազգային նոր իրադրություն, երբ Ռուսաստանում փետրվարի 27-ին տեղի ունեցած հեղափոխության հետևանքով տապալվեց ցարական վարչակարգը, իսկ ապրիլի 6-ին Անտանտի պետությունների կողմից պատերազմի մեջ մտավ ԱՄՆ-ն: Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը հանդես եկավ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրա հաշտություն կնքելու մասին հայտարարությամբ, բայց միաժամանակ իր խնդիրներից մեկը համարեց ասիական Թուրքիայի ոչ թուրք բնակչության ազատագրումը⁶²: Ռուսական կառավարության այդ

61 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 422-424:

62 Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Եր., 1997, էջ 11:

դիրքորոշումը կրկին ոգևորեց հայ գործիչներին և նոր հույսեր արթնացրեց նրանց մոտ:

Արտաքուստ հայանպաստ հայտարարություններով հանդես եկավ նաև ֆրանսիական կողմը: 1917 թ. մայիսի 22-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում վարչապետ Ալեքսանդր Ռիբոն հայտարարեց, որ իր երկիրը հրաժարվում է գաղութացման քաղաքականությունից⁶³:

Փաստորեն, Անտանտի երկու տերությունները, որոնց միջև պետք է բաժանվեր Հայաստանը, հայտարարեցին գաղութացման քաղաքականությունից հրաժարվելու, ճնշված ազգերին պաշտպանելու մասին: Թվում էր՝ միջազգային իրադրությունը փոխվում է ի նպաստ հայերի, և Միացյալ Հայաստանի հարցը կրկին կարող է ներկայացվել միջազգային դիվանագիտությանը: Ուստի հայ գործիչները սկսեցին շփումները Անտանտի երկրների պետական գործիչների ու դիվանագետների հետ՝ նրանց դիրքորոշումը պարզելու և պատերազմի հաղթական ավարտից հետո նրանց հայանպաստ որոշումների մղելու համար:

Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրամաձյան), ով կաթողիկոսի կողմից ԱՄՆ-ում ներկայացուցիչ էր նշանակվել, մինչև Նահանգներ մեկնելը՝ 1917 թ. մայիսի վերջին, Պետերբուրգում հանդիպումներ ունեցավ ռուսական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, այդ թվում՝ ԱԳ նախարար Միխայիլ Տերեշչենկոյի ու նրա օգնական Պետրալիսի հետ: Այդ հանդիպումներից նա հետևյալ եզրահանգմանն էր եկել. «Ներկայ Ռուսական կառավարության կարծիքով Հայկական հարցի նպատակայարմար եւ հնարաւոր լուծումը հետեւեալն է՝ «Բուն Հայաստանը (6 վիլայէթները) եւ Կիլիկիան միասին կազմելու են մի աւտոնոմ քաղաքական միութիւն, որը կը տրուի բոլոր պետութեանց համաձայնութեամբ ռուսական պաշտպանութեան տակ: Հայկական հարցի այս ձեռի լուծումը հնարաւորութիւն պիտի տայ Ռուսաստանին տնտեսական անմիջական կապ ստեղծել Միջերկրականին հետ, որով Պոլսոյ եւ նեղուցներու հարցը կը կորցնէ իւր հրամայողական նշանակութիւնը: Արտաքին գործոց նախարարութեան կարծիքով, միայն Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն են, որ պիտի կարողանան չեզոքացնել ֆրանսական ծրագիրները Կիլիկիայի նկատմամբ»⁶⁴:

Միջազգային նոր իրադրության պայմաններում Պ. Նուբարը կրկին վերադարձավ միացյալ և ինքնավար Հայաստան ստեղծելու գաղափարին, որից ժամանակին ստիպված էր եղել հրաժարվել ցարիզմի վարած նվաճողական քաղաքականության պատճառով: «Միացյալ Հայաստան» ասելով՝ նա նկատի ուներ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներն ու Կիլիկիան: Պ. Նուբարը անհրաժեշտ էր համարում ինքնավար Հայաստանը

63 Sté u Boghos Nubar's Papers, էջ 437:
64 ՀԱԱ, ֆ. 57, գ. 5, զ. 154, թ. 17-18:

դնել Անտանտի պետությունների ընդհանուր հովանու ներքո, իսկ նրանցից մեկը (գերադասելի էր ԱՄՆ-ն) պետք է 10-15 տարով ստանձներ երկրի մանդատը՝ արտաքին հարձակումներից պաշտպանելու և քայքայված տնտեսության վերականգնմանն օժանդակելու համար: Այդ ոգով էր խմբագրված 1917 թ. մայիսի 24-ին Ազգային պատվիրակության կողմից դաշնակիցներին ուղղված հուշագիրը՝ վերնագրված «Յուշագիր Հայկական հարցի և Հայաստանի ազատագրության վերաբերեալ»⁶⁵:

Այսպիսով՝ հայ գործիչները, օգտվելով բարենպաստ թվացող միջազգային նոր իրադրությունից, փորձում էին հասնել Հայկական հարցի վերջնական լուծման: Հետաքրքիրն այն էր, որ որոշ գործիչներ նույնիսկ սկսեցին բարձրաձայնել անկախ հայկական պետության ստեղծման գաղափարը: Մինչ այդ, եթե չհաշվենք հատուկենտ անհատների առաջարկները, բարձրացվել էր միայն ինքնավարության հարցը, իսկ անկախությունը մինչև 1917 թ. թվում էր անիրականանալի երազանք: Անկախության գաղափարը հայության լայն շրջանակներում դեռևս հասունացած չէր, և հետագա իրադարձությունների պայմաններում հայ գործիչները չկարողացան ժամանակին ձիշտ քայլեր ձեռնարկել անկախ պետականությունը վերականգնելու ուղղությամբ:

Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության ազգային քաղաքականությունը բավականին ոգևորիչ էր: Այն ճանաչել էր Լեհաստանի անկախությունը, Ֆինլանդիայի և Ուկրաինայի ինքնավարությունը⁶⁶: Բնականաբար, այդ ամենը հայոց քաղաքական գիտակցության մեջ նույնպես սկսում էր սերմանել անկախության գաղափարը:

Փարիզի «Վերածնունդ» պարբերականի 1917 թ. հուլիսի 14-ի համարում Արշակ Չոպանյանը գրում էր. «Մենք Հայերս ուրիշ կերպ չենք կրնար ընել եթե ոչ անփոփոխ պահել մեր ազգային ծրագիրը, վեց նահանգներու և Կիլիկիոյ՝ գեթ Կիլիկիոյ մէկ մասին՝ միացումով ազատ Հայաստանի մը կազմութիւնը ուզել՝ Դաշնակիցներուն հովանւոյն տակ»⁶⁷: Միաժամանակ նա հիշեցնում էր, որ ամենահայանպաստ հայտարարությունն արվել էր Ռուս գյուղացիության համագումարում, որտեղ բարձրաձայնվել էր Հայաստանին լիակատար անկախություն տալու գաղափարը⁶⁸: Հասկանալով, որ միասնական կամ անկախ Հայաստանին վերաբերող ձգտումները կարող են իրականություն չդառնալ տերությունների տարբեր շահերի պատճառով, հողվածագիրը նշում էր, որ կարող են ստեղծվել երեք Հայաստաններ՝ ներքին ինքնավարություն Արևելյան Հայաստանում, կիսանկախ Արև-

65 ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 14-15:

66 Տե՛ս Керенский А., Россия на историческом повороте: Мемуары, М., 1993, էջ 158:

67 «Վերածնունդ», Փարիզ, 1917, N 1, էջ 14:

68 Տե՛ս նույն տեղում:

մտյան Հայաստան՝ Ռուսաստանի, ինքնավար Կիլիկիա՝ Ֆրանսիայի հովանու ներքո⁶⁹:

1917 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ռուսաստանի ժամանակավոր խորհրդի նիստում Ա. Զիվիլեգյանը ներկայացրեց հայության ձգտումները՝ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների ու Կիլիկիայի միավորմամբ ստեղծելու անկախ պետություն, որը Շվեյցարիայի նման հավիտենական չեզոքություն պետք է պահպաներ: Նրա կարծիքով՝ պատերազմից հետո նորանկախ երկիրը տնտեսությունը վերականգնելու և թշնամիներից պաշտպանվելու կարիք կունենար, հետևաբար առաջարկում էր որոշ ժամանակով Հայաստանի մանդատը հանձնել Ռուսաստանին⁷⁰:

Անկախության գաղափարի հասունացման և նույնիսկ կենսագործման համար շուտով ավելի լուրջ կովաններ են առաջ գալիս: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը 1917 թ. նոյեմբերի 2-ին հրապարակեց «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների մասին» հռչակագիրը⁷¹: Այն ռուսական տիրապետության տակ ապրող ազգերին ազատ ինքնորոշման, ընդհուպ անջատման և ինքնուրույն պետություն կազմավորելու իրավունք էր տալիս: Իսկ 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին Ռուսաստանի ժողովուրդի ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետով արևմտահայությանը իրավունք էր տրվում որոշելու սեփական ապագան, նույնիսկ անկախանալու⁷²:

Սակայն իրադարձությունները զարգանում էին բավական արագ և անսպասելիորեն. մի կողմից Հայաստանի առջև բացվում էր դարերով սպասված անկախության, մյուս կողմից՝ պատերազմում դեռևս չպարտված թուրքերի դեմ միայնակ մնալու հեռանկարը, քանի որ Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո ռուսական զորքերը սկսել էին հեռանալ Կովկասյան ձակատից:

1918 թ. փետրվարի 7-ին ԱՄՆ Կոնգրեսում Հայկական հարցին նվիրված ընդարձակ զեկուցումով հանդես եկավ Կանգասից կոնգրեսական, գնդապետ Էդուարդ Լիթլը, ով նախկինում դիվանագիտական ներկայացուցիչ էր եղել Եգիպտոսում: Նա հույս հայտնեց, որ հնարավոր կլինի տերությունների հովանու տակ ներկայացուցչական կառավարություն հաստատել Հայաստանում: Այն ձգվելու էր Միջերկրականից՝ Մերսինից ու Ալեքսանդրետից մինչև ռուսական սահմանները: Ռուսաստանի հնարավոր բաժանման դեպքում նա համոզված էր, որ հնարավորություն կստեղծվեր միավորելու նաև ռուսական Հայաստանը: Կոնգրեսականը վստահ էր, որ այդ դեպքում հնարավորություն

69 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

70 Տե՛ս Քիչ Ա. Կ. Дживелегова въ совѣтъ республики 20-го октября 1917 г., «Армянский Вестник», 1917, N 43-44, էջ 4:

71 Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում», էջ 410-412:

72 Տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ընդլուծից և սովետական իշխանության հարթանակը Հայաստանում», Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 1960, էջ 156-157: Տե՛ս նաև «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում», էջ 418-419:

կատեղծվել երկաթուղի կառուցելու Միջերկրականից Էրզրում, որտեղից այն կկապվել Թիֆլիսի, Սև ու Կասպից ծովերի հետ, ինչը թույլ կտար մի քանի ամսում Հայաստանը դարձնել ժամանակակից աշխարհի մաս, կյանքը կլիներ ապահով, կրթությունն ու կրոնական ազատությունները՝ երաշխավորված⁷³։

Ինչպես տեսնում ենք, կոնգրեսականը հարց էր բարձրացնում կազմավորելու միացյալ հայկական պետություն, որի մեջ մտնելու էին ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան, այլ նաև Արևելյան Հայաստանը։

Պետք է նշենք, որ 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունների ալիքի վրա առարկայացավ անկախ հայկական պետություն կազմավորելու տեսլականը։ Խորհրդային Ռուսաստանը, ապա նաև ֆրանսիական, բրիտանական և ամերիկյան կառավարությունները սկսեցին ընդունել Հայաստանի անկախության հնարավորությունը։ Սակայն 1918 թ. սկզբին հայ քաղաքական միտքը դեռևս պատրաստ չէր ընդունելու անկախության գաղափարը։ Դրանով էր պայմանավորված այն իրողությունը, որ հայ գործիչներն ինքնուրույն գործելու և անկախություն հռչակելու փոխարեն սկսեցին համագործակցության ուղիներ փնտրել վրացիների ու թաթարների հետ։ Ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, այդ երեք ազգերը, ունենալով ապագայի վերաբերյալ իրար հակասող ծրագրեր, չկարողացան ստեղծել միասնական պետություն։

Անկախություն հռչակելու և սեփական խնդիրներն ինքնուրույն կամ Անտանտի պետությունների աջակցությամբ լուծելու անկարողությունն ի վերջո հանգեցրեց նոր ողբերգության։ Նախ Խորհրդային Ռուսաստանը դուրս եկավ պատերազմից՝ 1918 թ. մարտի 3-ին կնքելով Բրեստ-Լիտովսկի խայտառակ պայմանագիրը, ապա Հայոց ազգային խորհուրդը ստիպված էր չափազանց ուշացումով՝ 1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակել Հայաստանի անկախությունը, իսկ հունիսի 4-ին կնքել Բաթումի պայմանագիրը։

4. Հայաստանի անկախացումը և Միացյալ ու Անկախ Հայաստանի տեսլականը

Հայաստանի առաջին հանրապետությունը ստեղծվեց ռազմաքաղաքական չափազանց բարդ պայմաններում։ Անկախության հռչակումն ու ընդունումը թուրքական պետության կողմից պայմանավորված էր հայկական բանակի մղած 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերով։ Թուրքերը ստիպված էին տեղի տալ հայերի համառ դիմադրության առաջ և ձանաչել Հայաստանի

73 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 584, թ. 5, Little Edward, Armenia and Turkey, "Congressional Record", Washington, March 8, 1918, vol. 56, էջ 8։

Հանրապետությունը, մանավանդ որ շտապում էին հասնելու Բաքու, որտեղ հայկական դիմադրության ևս մի օջախ կար:

Բաթումի պայմանագիրը ձեռնտու չէր ո՛չ հայերին, ո՛չ թուրքերին: Հայերի համար այն չափազանց փոքր տարածք էր նախատեսում, որի վրա կենտունակ պետություն կազմավորելն ուղղակի անհնար էր: Հետևաբար հայկական կողմը հույս ուներ կան Գերմանիայի աջակցությամբ վերանայելու այդ ծանր պայմանագիրը, կան Անտանտի հաղթանակով այն անվավեր դարձնելու: Օսմանյան կայսրությունը իր հերթին ցանկություն չուներ պանթուրքիզմի ծավալապաշտական քաղաքականության ճանապարհին թողնելու հայկական կղզյակ, որը ցանկացած հարմար առիթի դեպքում կարող էր լուրջ վտանգի վերածվել: Միակ պատճառը, որ թուրքերը ժամանակավորապես համաձայնեցին թույլ տալ հայկական պետության գոյությունը, այն էր, որ նպատակ ունեին հնարավորինս շուտ հասնելու Բաքու, որի նավթի կարիքը խիստ նեղում էր Քառյակ դաշինքի երկրներին: Թուրքական բանակը այդ քաղաքը կարողացավ գրավել միայն 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին, երբ բրիտանական փոքրաթիվ օժանդակ ուժերը, առանց հայերին տեղյակ պահելու, լքեցին իրենց դիրքերը և հեռացան Պարսկաստան: Եթե թուրքերին հաջողվեր ավելի շուտ գրավել Բաքուն, ապա նրանք վստահաբար գործերը կրկին կշարժեին Երևանի ուղղությամբ: Բաքվի գրավումից 3 օր անց Պաղեստինում սկսվեց բրիտանական զորքերի գլխավոր հարձակումը, որոնց կողքին կռվում էր նաև ֆրանսիական դրոշի ներքո հանդես եկող Հայկական լեգեոնը: Պաղեստինում, Սիրիայում, Հորդանանում և Լիբանանում գտնվող թուրքական 3 բանակներն ամբողջությամբ ոչնչացվեցին: Դա թուրքերին ստիպեց ոչ միայն մոռանալ Երևան արշավելու նպատակադրումը, այլև մտածել անձնատվության մասին:

1918 թ. հոկտեմբերին արդեն ակնհայտ էր Օսմանյան կայսրության պարտությունը պատերազմում, և հայ գործիչները նման պայմաններում անհրաժեշտ էին համարում քայլեր ձեռնարկել՝ բարձրացնելու միասնական հայկական պետություն ստեղծելու խնդիրը:

Հոկտեմբերի 8-ին Պ. Նուբարը դաշնակիցներին հուշագիր ներկայացրեց, որում պահանջում էր, որ զինադադարի պայմանների մեջ մտցվեն հետևյալ հոդվածները.

1. տեղահանված և գաղթական հայերի վերադարձը իրենց հայրենիք դաշնակից զորքերի պաշտպանության տակ և հայկական վեց նահանգների ու Կիլիկիայի բոլոր ռազմական կետերի գրավումը,
2. արգելել օսմանյան կառավարությանը կազմակերպել թուրքերի ներգաղթ այդ նահանգներ,

3. դաշնակից բանակների կողմից անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել սովահար հայ բնակչության գոյությունն ապահովելու և երկիրը վարչակա- նորեն կազմակերպելու համար⁷⁴:

Ազգային պատվիրակության նախագահն առաջարկում էր անմիջա- պես ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան, հնարավորություն տալ հայերին վերադառնալու և վարչականորեն կազմակերպվելու: Այս- պիսով՝ Պ. Նուբարը հույս ուներ, որ Անտանտի պետությունները ստեղծելու էին միասնական հայկական պետություն: Սակայն իրադար- ձություններն այլ ընթացք ունեցան:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում ստորագրված զինադադարով թուրքերն անձնատուր եղան: Զինադադարի մի քանի հոդվածներ ուղղա- կիրեն առնչվում էին հայկական շահերին:

«Հոդված 4. Բոլոր դաշնակցային ռազմագերիները, բոլոր հայ ռազմա- գերիները և ներկավաճները պետք է ժողովվեն Կ. Պոլսում, որպեսզի առանց որևէ պայմանի հանձնվեն դաշնակիցներին:

Հոդված 10. Տավրոսի թունելների համակարգի գրավում դաշնակից- ների կողմից:

Հոդված 11. Թուրքական զորքերը պետք է անմիջապես հետ քաշվեն հյուսիսարևմտյան Պարսկաստանից մինչև նախապատերազմյան սահմանը: Թուրքական զորքերն արդեն ստացել են Անդրկովկասի մի մասը էվա- կուացնելու հրաման, ընդ որում՝ մնացած զորքերը կհեռացվեն, եթե տեղե- րում իրադրությունն ուսումնասիրելուց հետո դաշնակիցները ներկայացնեն այդպիսի պահանջ:

Հոդված 16. Հեջազում, Ասիրում, Եմենում, Սիրիայում և Միջագետքում գտնվող բոլոր թուրքական կայագործները պետք է հանձնվեն մոտակա դաշնակցային հրամանատարությանը, բոլոր զորքերը պետք է դուրս բեր- վեն Կիլիկիայից, բացառությամբ նրանցից, որոնք անհրաժեշտ են կարգը պահպանելու համար, ինչը կարող էր որոշվել համաձայնագրի 5-րդ հոդ- վածով:

Հոդված 24. Հայկական վեց վիլայեթներում անկարգություններ ծագե- լու դեպքում դաշնակիցները իրենց վերապահում են դրանց մի մասը գրա- վելու իրավունք»⁷⁵:

Փաստորեն, Մուդրոսի զինադադարով Հայաստանի մեծ մասը թողնվում էր թուրքական զորքերի վերահսկողության տակ, ինչը հետագայում հանգեց- րեց Հայկական հարցի ձախողմանը: Զինադադարի պայմաններից դրական էին Տավրոսի լեռնահամակարգի թունելների գրավումը, Կիլիկիայից թուրքա-

74 Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 15:

75 Frederick Maurice, The Armistices of 1918, Oxford University Press, 1943, pp. 85-87. Տե՛ս նաև «Հայաստանը միջազ- գային դիվանագիտության փաստաթղթերում», էջ 537-539:

կան գորքերի հեռացման պահանջը, չնայած այնտեղից նույնպես ամբողջությամբ չէին հեռանալու:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ոչ միայն ներառված չէին Պ. Նուբարի պահանջները, և հայկական վեց վիլայեթների հսկողությունը թողնված էր թուրքերին, այլև նույնիսկ Անդրկովկասի մի մասում կարգուկանոն պահպանելու պատրվակով թուրքական գորքերը չէին հեռանալու մինչև տեղերում իրադրությունն ուսումնասիրելուց հետո դաշնակիցները կներկայացնեին այդպիսի պահանջ:

Մուդրոսի գինադադարով Արևմտյան Հայաստանը թուրքական վերահսկողության տակ թողնելը կարող էր պայմանավորված լինել բրիտանացիների ձգտումով՝ թույլ չտալու Ֆրանսիային վերցնել միասնական Հայաստանի մանդատը, որը կձգվեր Կովկասից մինչև Միջերկրական: Դա հնարավորություն կտար Ֆրանսիային ամրապնդվելու նաև Սիրիայում և Մոսուլում:

Բրիտանիան այս շրջանում արդեն քայլեր էր ձեռնարկել Մոսուլը իր ազդեցության տակ վերցնելու համար, իսկ Սիրիայում աջակցում էր էմիր Ֆեյսալի համաարաբական նկրտումներին⁷⁶: Սիրիայի շուրջ ֆրանս-բրիտանական լուրջ հակասություններն ու սուր բանավեճերը հետագայում բավական վնասեցին հայության շահերին: Սակայն այս շրջանում հայ քաղաքական գործիչները դեռևս չափազանց ոգևորված էին, և նրանց թվում էր, որ մի քանի դար տևած անկախության կորստից հետո արդեն մոտ էր ազատ, անկախ, միացյալ հայրենիք ունենալու հնարավորությունը:

1918 թ. հոկտեմբերի 31-ին Բեռլինում Համազասպ Օհանջանյանի ղեկավարած ՀՀ պատվիրակությունը խորհրդակցություն գումարեց, որին ներկա էին Մովսես Աճեմյանը, դոկտոր Գրինֆիլդը, Ուկրաինայում ՀՀ ներկայացուցիչ Գրիգոր Զամոյանը և ուրիշներ: Քննարկելով միջազգային իրադրությունը՝ նրանք եկան այն եզրահանգմանը, որ անհրաժեշտ է միավորել Ռուսահայաստանը և Թուրքահայաստանը միասնական անկախ պետության մեջ, որը հայտարարելու էր հավերժական չեզոքություն: Եթե միավորումը անհնար լիներ, ապա պետք է ստեղծվեր անկախ Հայաստան՝ Արևմտյան Հայաստանի նահանգների ու Կիլիկիայի հենքի վրա, ծովային ելքերով Միջերկրական և Սև ծով⁷⁷: Ինչպես տեսնում ենք, նույնիսկ ՀՀ պատվիրակությունը վստահ չէր, որ Աստանտի տերությունները կհամաձայնեին ճանաչել նախկին դաշնակից Ռուսաստանից Արևելյան Հայաստանի անկախացումը:

Օսմանյան կայսրությունը ջախջախված էր, ցարական Ռուսաստանը՝ փլուզված, և հայության իղձերի իրականացումը խոչընդոտող ակնհայտ

76 Տե՛ս Фомин А., նշվ. աշխ., էջ 70, 74:
77 Տե՛ս Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 328:

հանգամանքներ չկային: Այսպիսով՝ թվում էր, թե Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանների և Կիլիկիայի միավորումով հայկական միասնական անկախ պետության կազմավորումը կարող է իրականություն դառնալ ամենակարճ ժամկետներում:

Ֆրանսիական պետական գործիչ Դենի Կոշենը, «Ֆիզարո» պարբերականում անդրադառնալով Հայաստանի ապագային, արդարացի էր համարում Կովկասից մինչև Կիլիկիա ձգվող հայկական անկախ պետության կազմավորումը⁷⁸: Իսկ Մուդրոսի զինադադարի ոչ հայանպաստ հոդվածները քննադատեց Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի նախագահ Պոլ Դեշանելը⁷⁹: Ֆրանսիացի գործիչների արձագանքը պայմանավորված էր նրանով, որ բրիտանացիները թույլ չէին տվել ֆրանսիական կողմին մասնակցել Մուդրոսի համաձայնագրի ստորագրմանը, ինչից ֆրանսիացիները չափազանց վիրավորված էին: Մյուս կողմից՝ Ֆրանսիան տվյալ շրջանում հույս ուներ վերցնելու միասնական Հայաստանի մանդատը և ցանկանում էր սիրաշահել հայերին: Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Հայաստանի զգալի մասը անցնելու էր նրան, իսկ Ռուսաստանի փլուզումը հնարավորություն էր ստեղծել վերցնելու նաև վերջինիս անցնելիք հայկական տարածքները: Ինչպես նշեցինք, Ֆրանսիան նման նկրտումներ առաջին անգամ դրսևորել էր դեռևս 1916 թ. դեկտեմբերին: Նրա հովանու տակ գտնվող մեծ Հայաստանը կարող էր Միջերկրականից ձգվել մինչև Սև և Կասպից ծովերը: Դրանով Մերձավոր Արևելքում Ֆրանսիան կարող էր լուրջ դերակատարում ստանձնել, հետևաբար նա փորձում էր հանդես գալ միացյալ Հայաստանի ջերմեռանդ պաշտպանի դիմակով: Սակայն երբ պարզ դարձավ, որ բրիտանացիներն ու ամերիկացիները դեմ են և թույլ չեն տա Ֆրանսիային վերցնել Հայաստանի մանդատը, ֆրանսիացիները դարձան միացյալ Հայաստանի գաղափարի ռիսերիմ հակառակորդները, քանի որ ամեն գնով ձգտում էին Կիլիկիան միացնելու իրենց գաղութային կայսրությանը: Հետագայում Հայկական հարցի ձախողման գործում ֆրանսիական գործոնը չափազանց ակնառու և բացասական դեր ունեցավ:

1918 թ. նոյեմբերի 7-ին և 12-ին Պ. Նուբարը դաշնակից տերություններին բողոքի նոտաներ հղեց Մուդրոսի զինադադարի համաձայնագրով հայկական տարածքներում կարգի պահպանությունը թուրքերին թողնելու առթիվ՝ նշելով, որ այդպիսով հայ գաղթականները չեն կարողանա վերադառնալ իրենց օջախները, իսկ թուրքերը կվայելեն երիտթուրքերի «արինուշտ քաղաքականութեան պտուղը»⁸⁰: Նա պահանջեց հայկական տա-

78 Տե՛ս «Վերածնունդ», Փարիզ, 1918, N 23, էջ 447:

79 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 448:

80 Աճէմեան Լ., Եգիպտոսիայ տարեցոյց 1926, Բ տարի, Աղեքսանդրիա, 1925, էջ 101:

րածքներն անմիջապես գրավել դաշնակից զորքերի և Արևելյան լեգեոնի ուժերով:

Սակայն Պ. Նուբարի բողոքները հիմնականում անպատասխան թողնվեցին «դաշնակիցների» կողմից, որոնք արդեն մոռացել էին պատերազմի տարիներին ոչ միայն հայերին շռայլած խոստումների, այլև միմյանց հետ կնքած համաձայնագրերի մասին և մրցապայքար էին սկսել աշխարհի նոր վերաբաժանման, ավելի ընդարձակ գաղութների ձեռքբերման համար և ժամանակ չունեին մտածելու այնպիսի փոքր դաշնակցի մասին, ինչպիսին էր Հայաստանը:

1918 թ. նոյեմբերին Պ. Նուբարը ֆրանսիական մամուլին տված հարցազրույցում ներկայացրեց այն սկզբունքները, որոնց հիման վրա պետք է լուծվեր Հայկական հարցը.

1. այլևս ոչ մի կապ թուրքական պետության հետ,
2. հայկական պետությունն ունենալու էր հանրապետական վարչաձև և դրվելու էր ազատարար ազգերի պաշտպանության տակ, որոնցից մեկը ստանձնելու էր Հայաստանի խնամակալությունը, մինչև այն կկազմակերպվեր և կկարողանար ինքնուրույն գոյատևել,
3. Հայաստանի կազմում էին ներառվելու վեց վիլայեթները և Կիլիկիան,
4. նշելով «ռուսական» Հայաստանի նկատմամբ որևէ պահանջ չունենալու մասին՝ հույս էր հայտնում, որ նոր սկզբունքներ որդեգրած Ռուսաստանը, որը հայտարարել է լեհական ու ֆինլանդական խնդիրները լուծելու մասին, այս հարցում ևս արդարացի մոտեցում կցուցաբերի⁸¹:

Չնայած դեռևս 1918 թ. մայիսի 28-ին Արևելյան Հայաստանում կազմավորվել էր Հայաստանի Հանրապետությունը, սակայն այն դեռևս միջազգային ճանաչում չունեի և ճանաչվել էր միայն Օսմանյան կայսրության կողմից Բաթումի պայմանագրով: Արևելյան Հայաստանի հարցը կապված էր ռուսական խնդրի հետ, և Անտանտի տերությունները դեռևս չէին շտապում ճանաչելու նրա անկախությունը: Ուստի Պ. Նուբարը ձգտում էր Անտանտին ճանաչել տալու Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի հենքի վրա հայկական պետություն ստեղծելու իրավունքը, իսկ ասպագայում դրան միավորելու նաև Արևելյան Հայաստանը:

1918 թ. նոյեմբերի 30-ին Պ. Նուբարն ի լուր աշխարհի հայտարարեց «Ամբողջական Հայաստանի» անկախությունը⁸²: Հայտարարության մեջ նշված էր, որ, հայ ազգի միակամ փափագի համաձայն, Ազգային պատվիրակությունը հռչակում է «Ամբողջական Հայաստանի» անկախությունը: Իսկ «La Voix de l'Arménie» թերթում տպագրած հոդվածում Պ. Նուբարը շեշտեց Թուրքահա-

81 Տե՛ս «Վերածնունդ», 1918, N 21-22, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, N 43: 82 Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 46, թ. 1, ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 131, թ. 58:

յաստանի և Ռուսահայաստանի միավորմամբ Միացյալ Հայաստանի ստեղծման կենսական անհրաժեշտությունը: «Հայաստանը պետք է ըլլայ մէկ, ամբողջ, ազատ, անկախ,- գրում էր նա,- այս է ահա Հայ արիւնտո դատի միակ արդար լուծման միակ հաստատուն գրավականը»⁸³:

Այդ սկզբունքները Պ. Նուբարը զարգացրեց 1918 թ. դեկտեմբերին հրապարակած «Հուշագիր Հայկական հարցի մասին» գրքույկում⁸⁴: Նա անհրաժեշտ էր համարում վեց վիլայեթներից, Կիլիկիայից ու Մարաշի սանջակից կազմավորել հայկական պետություն, որը մինչև վերջնականապես կազմակերպվելը կդրվեր որևէ պետության խնամակալության տակ: Պ. Նուբարը նշում էր, որ այդ պետությանը կմիանա նաև Արարատյան Հանրապետությունը, և Հայաստանը պատնեշ կլինի համաթուրանականության ճանապարհին:

Միացյալ Հայաստանի գաղափարը զինադադարից հետո ոչ մի հակառակորդ չուներ մեծ տերությունների շրջանում: Վերջիններս դեռևս դրական էին տրամադրված հարցի լուծմանը: Սակայն միացյալ հայկական պետության հովանավորության հարցի շուրջ կային տարակարծություններ: Ֆրանսիան ձգտում էր վերցնելու Հայաստանի մանդատը, սակայն Բրիտանիան դեմ էր ֆրանսիական ազդեցության մեծացմանը տարածաշրջանում և փորձում էր ԱՄՆ-ին շահագրգռել վերցնելու այն: ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը իր հերթին դեմ չէր Մերձավոր Արևելքում, հատկապես՝ Հայաստանում, ամերիկյան ներկայության ապահովմանը:

1918 թ. նոյեմբերի 21-ին Բրիտանիայի ԱԳՆ քաղաքական հետախուզության վարչությունը կազմեց հուշագիր՝ «Կարգավորումները Թուրքիայում և Արաբական թերակղզում» վերնագրով: Այն նախատեսում էր հայկական ընդարձակ պետության կազմավորում, որը լինելու էր բրիտանացիներին բարեկամ երրորդ տերության հովանու ներքո: Նախատեսվում էր Ֆրանսիային թույլ տալ վերցնել Հայաստանի մանդատը միայն այն դեպքում, եթե այն չվերցնեք ԱՄՆ-ն⁸⁵:

1918 թ. վերջին Վ. Վիլսոնին իր գլխավոր խորհրդական գնդապետ Էդուարդ Հաուզի ներկայացրած զեկուցագրում առաջարկվում էր ստեղծել Հայաստան՝ ելքով դեպի Միջերկրական ծով: Նշվում էր, որ այն պետք է որևէ տերության մանդատի ներքո գտնվի: Է. Հաուզը գտնում էր, որ Ֆրանսիան գուցե ցանկանա վերցնել Հայաստանի մանդատը, սակայն հայերը իբր գերադասում են Բրիտանիային: Արդեն դեկտեմբերին Լոնդոնում Բրիտանիայի վարչապետ Դեյվիդ Լլոյդ Ջորջը և ԱԳ նախարար Ջորջ Բերգոնը Վ. Վիլսոնին առաջարկեցին ստանձնել Կ. Պոլսի, նեղուցների և Հա-

83 «Ճակատամարտ», 1919, N 40:

84 St. u Memorandum on The Armenian Question. Presented by the Armenian National Delegation, Paris, 1918:

85 St. u Фомин А., նշվ. աշխ., էջ 95-96:

յաստանի մանդատը⁸⁶: Այսպիսով՝ բրիտանական կողմը հետզհետե Հայաստանի մանդատի համար պայքարի մեջ ներքաշեց ԱՄՆ-ին:

1918 թ. դեկտեմբերի 10-ին ԱՄՆ Սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Հենրի Լոջը ԱՄՆ Կոնգրեսի քննարկմանը ներկայացրեց բանաձև անկախ Հայաստանի ստեղծման մասին: Հայաստանի կազմում էին ներառվելու Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Իրանի բոլոր հայկական տարածքները՝ Կիլիկիայով հանդերձ: Սենատորն առաջարկում էր, որ նորանկախ պետության հովանավորությունը ստանձնի ԱՄՆ-ն⁸⁷:

1919 թ. հունվարի 21-ին Փարիզի վեհաժողովում ամերիկյան պատվիրակության հետազոտական խումբը առաջ քաշեց Օսմանյան կայսրությունը 6 մասերի բաժանելու նախագիծ՝ Կ. Պոլիսը նեղուցներով, Թուրքիա, Հայաստան, Միջագետք, Սիրիա և Պաղեստին⁸⁸:

Հայաստանի ապագայի հարցը պետք է լուծվեր Փարիզում 1919 թ. հունվարին սկսվող հաշտության բանակցություններում: Թվում էր, որ 1919 թ. առաջին կեսին Փարիզի վեհաժողովը կավարտվեր և լուծում կտար նաև հայությանը հուզող հարցերին:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը երկարատև քննարկումներից հետո որոշեց պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա՝ մասնակցելու Փարիզի հաշտության վեհաժողովին: Այն պետք է տեղում իրավիճակին ծանոթանալուց հետո որոշեր միանալ Ազգային պատվիրակությանը կամ գործեր առանձին: ՀՀ պատվիրակության նախագահ նշանակվեց Ավետիս Ահարոնյանը, իսկ անդամներ՝ Հ. Օհանջանյանը և Միքայել Պապաջանյանը: 1918 թ. դեկտեմբերի 7-ին հաստատված հրահանգներով ՀՀ պատվիրակությունը Փարիզի վեհաժողովից պահանջելու էր ստեղծել միացյալ Հայաստան՝ Անդրկովկասի հայկական տարածքների ու վեց վիլայեթների միավորմամբ, ելքով դեպի Սև ծով: Եթե չհաջողվեր ապահովել այդ սահմանները, ապա Հայաստանը նվազագույնը ներառելու էր Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումը, իսկ Անդրկովկասում դուրս էին թողնվելու միայն Գանձակի ու Թիֆլիսի նահանգների որոշ շրջաններ, սակայն ծովային ելքը պարտադիր էր: Մանդատը գերադասելի էր հանձնել այնպիսի պետության, որը շատ չէր միջամտի երկրի ներքին գործերին⁸⁹: Պետք է նշել, որ այդպիսի պետություն էր դիտարկվում ԱՄՆ-ն:

Ինչպես տեսնում ենք, ՀՀ կառավարությունը նկրտումներ չունեց Կիլիկիայի նկատմամբ և նույնիսկ պատրաստ էր հրաժարվելու Սեբաստիայի, Խարբերդի ու Դիարբեքրի նահանգներից: Հավանաբար այդպես ցանկանում էին խուսափել Ֆրանսիայի հակազդեցությունից, քանի որ արդեն

86 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90-91:
87 Տե՛ս **Պալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Եր., 1999, էջ 58:
88 Տե՛ս **Фомин А.**, նշվ. աշխ., էջ 102:
89 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, թ. 10-12:

հայտնի էին Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով այդ տերության հավակնությունները վերոնշյալ հայկական տարածքների նկատմամբ: ՀՀ իշխանությունները պահանջելու էին միայն այն տարածքները, որոնք Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով անցնելու էին Ռուսաստանին:

Սակայն Ա. Ահարոնյանը, Փարիզում ծանոթանալով միջազգային նոր իրադրությանը, մեծ տերությունների թվացյալ դրական տրամադրվածությանը միացյալ Հայաստանի գաղափարին, որոշեց ավելի ընդգրկուն պահանջներ ներկայացնել: Փարիզում Ազգային և ՀՀ պատվիրակությունները կազմեցին հայկական պահանջների միասնական ծրագիր: Մանդատի հարցում երկու պատվիրակություններն էլ գերադասում էին ԱՄՆ-ին: Չնայած ՀՀ պատվիրակությանը տրված հրահանգներում, ինչպես վերը տեսանք, խոսք չկար Կիլիկիայի մասին, սակայն Ա. Ահարոնյանը համակերպվեց այն հայկական պահանջների մեջ մտցնելու Ազգային պատվիրակության դիրքորոշման հետ:

ՀՀ ԱԳ նախարարին ուղարկած նամակում Ա. Ահարոնյանը հետևյալ կերպ պատճառաբանեց այդ քայլը. 1. Բոլոր թուրքահայերն ու Պ. Նուբարը, առանց Կիլիկիայի, Հայաստան ըմբռնել չեն ուզում, և եթե ինքը չհամաձայնի, ապա պառակտումն անխուսափելի կլինի: 2. Ամերիկյան միայն Կիլիկիայի միջոցով կարող է օգնել Հայաստանին, քանի որ Սև ծովի ափին հարմար նավահանգիստ չկա: 3. Եթե Կիլիկիան մնա Ֆրանսիային, ապա վերջինս այն կկցի Սիրիային, և բավական ստվար հայություն կկտրվի հայրենիքից: 4. Հայության փրկված հատվածի մեծ մասը կիլիկիացի կամ սուեդիացի է, և ոչ մի պայմանով նրանք չեն գնա խոպան ու ավեր Հայկական լեռնաստան: 4. Պոլսի, Զմյուռնիայի և Եգիպտոսի հայերը նույնպես միայն Կիլիկիա կգնան: 5. Պետությունները միայն Կիլիկիայում ֆինանսական ներդրումներ կանեն, քանի որ Հայաստանում ուշադրության արժանի ոչինչ չկա⁹⁰:

Այսպիսով՝ հայկական երկու պատվիրակությունները առաջ քաշեցին միացյալ Հայաստանի գաղափարը, որը ներառելու էր հայկական բոլոր տարածքները, որոնք նախկինում գտնվում էին ռուսական և օսմանյան տիրապետության տակ: Դա Հայկական հարցի վերջնական լուծման միակ արդար տարբերակն էր: Միջազգային իրադրությունը թվում էր նպաստավոր՝ հայ ազգային ձգտումների իրականացումը գործնական հողի վրա դնելու համար: ԱՄՆ-ն և Մեծ Բրիտանիան լիովին խրախուսում էին հայկական պահանջները: Տվյալ իրավիճակում հայ գործիչներին այլ բան չէր մնում, քան պահանջել ծովից ծով Հայաստանի կազմավորումը: Այդ ծրագրին չհետևելը կդիտվեր որպես ազգային շահերի դավաճանություն: Սա-

90 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, թ. 154-155, տե՛ս նաև նույն տեղում, ց. 2, գ. 47, թ. 2-3:

կայն պետք է նշել, որ, Կիլիկիան պահանջելով, հայ պատվիրակները հանդիպեցին Ֆրանսիայի ընդդիմությանը, որը ձգտում էր այն վերցնելու իր հովանու տակ, և Հայկական հարցը հետագայում շատ տուժեց Ֆրանսիայի խարդավանքների հետևանքով:

Հայկական հարցի լուծումը կարող էր դրական ընթացք ստանալ, եթե թուրքական զորքերը ժամանակին վտարվեին հայկական տարածքներից: Ինչպես տեսանք, դա չարվեց Մուդրոսի զինադադարով, երբ կարող էին առանց որևէ ջանք գործադրելու, ընդամենը մեկ հոդվածով հարցը լուծել: Դա կարող էր արվել նաև 1919 թ. առաջին կեսին, երբ դեռևս չկար քեմալական շարժումը, իսկ դաշնակիցները իրական հնարավորություն ունեին գրեթե առանց կրակոցի ազատագրելու հայկական տարածքները:

1919 թ. փետրվարի 5-ին Անտանտի երկրների ռազմական ներկայացուցիչները համաձայնության եկան օսմանյան տարածքներում զորքերի տեղաբաշխման շուրջ. բրիտանացիները մնալու էին Միջագետքում և Պաղեստինում, ֆրանսիացիները զբաղեցնելու էին Սիրիան և Կիլիկիան, իտալացիները՝ Ադալիան և Կովկասը, ամերիկացիները՝ Հայաստանը և Քրդստանը: Հարցը պետք է քննարկվեր և վերջնական լուծում ստանար փետրվարի 11-ին նշանակված Տասի խորհրդի նիստում⁹¹: Սակայն այդ խնդրի շուրջ հետագա քննարկում տեղի չունեցավ հավանաբար բրիտանացիների դժգոհության պատճառով: Վերջիններս այդ շրջանում փորձում էին Ֆրանսիային թույլ չտալ գրավել Սիրիան: Ամիսներ շարունակ սիրիական խնդրի շուրջ ֆրանս-բրիտանական սուր բանավեճեր ծավալվեցին: Հենց այդ միջդաշնակցային հակասությունները խոչընդոտեցին ժամանակին Հայաստան զորքեր մտցնելը, ինչպես նաև ֆրանսիացիների մուտքը Կիլիկիա երկար ժամանակ արգելակվեց:

1919 թ. փետրվարի 26-ին Պ. Նուբարը և Ա. Ահարոնյանը հրավիրվեցին Փարիզի վեհաժողովի Տասի խորհրդի նիստին՝ ներկայացնելու հայկական պահանջները: Պետք է նշել, որ ֆրանսիացի որոշ բարձրաստիճան դիվանագետներ, հատկապես՝ Ժ. Գուն, փորձեցին խոչընդոտել Պ. Նուբարի մասնակցությունը կոնֆերանսին⁹²: Նրանք դրանով ցանկանում էին հայերին հեռու պահել Կիլիկիան պահանջելու մտքից, որի հիմնական պաշտպանը Ազգային պատվիրակության ղեկավարն էր: Ֆրանսիայի համար արդեն պարզ էր, որ հայկական մանդատի նախընտրելի թեկնածուն ԱՄՆ-ն է: Սակայն Պ. Նուբարը բրիտանացիների միջամտությունից հետո ստացավ պաշտոնական հրավեր:

91 Տես **Фомин А.**, նշվ. աշխ., էջ 114:
92 Տես **Ահարոնյան Ա.**, Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Եր., 2001, էջ 14-15:

ՎԷՆ ՀԱՄԱՆԻՅԱԿԱՅԿԱՆ ԿԱՆՈՒՄ, ԺԲ (ԺԸ) ԳՐԱԻԻ, ԹԻՎ 3 (71), ԽՈՎԻՍ-ՆԵՎԿՐԵՆԵՐ, 2020

Հայ պատվիրակները Տասի խորհրդի անդամներին բաժանեցին Հայկական հարցի վերաբերյալ կազմած հայկական հուշագիրը⁹³: Դրանում ներկայացված էին Հայկական հարցի համառոտ պատմությունը, հայկական կոտորածները պատերազմի ընթացքում, հայերի պայքարը դաշնակիցների կողքին, և պահանջվում էր հայերին ձանաչել կովող կողմ:

Ըստ հուշագրի՝ հայկական պետությունն ընդգրկելու էր հետևյալ տարածքները՝ 1. Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Էրզրում, Մեքաստիա և Տրապիզոն՝ առանց Տիգրիսից հարավ և Օրդու-Մեքաստիա գծից արևմուտք ընկած շրջանների, 2. Կիլիկիայի չորս սանջակները՝ Մարաշ, Խոզան (Սիս), Ջերեզ-Բերեքեթ և Ադանա՝ Ալեքսանդրետով, 3. Կովկասի Հայկական Հանրապետության տարածքը՝ Երևանի նահանգը, Թիֆլիսի նահանգի հարավային մասը, Գանձակի նահանգի հարավարևմտյան մասը, Կարսի նահանգը՝ առանց Արդահանից հյուսիս ընկած շրջանի:

Նշվում էր, որ չպետք է հաշվի առնել ցեղասպանության հետևանքով հայերի թվի նվազումը Հայաստանում: «Անթոյատրեղի է, որ ոճիրներից օգուտ քաղեն նրանց հեղինակները և նրանք հասնեն իրենց հրէշաւոր ծրագրի նպատակին – ապահովել մահմեդականների մեծամասնութիւնն ու գերակայութիւնը»⁹⁴: Մատնանշվում էր, որ, բացի բարոյականից, կա նաև գործնական կողմ. «Հայերը միակ տարրն են, որ ի վիճակի է այժմ քաղաքակրթութեան և պրոգրեսի ընդունակ մի պետութիւն կազմելու»⁹⁵:

Պետք է նշել, որ Կիլիկիայի նկատմամբ հայկական պահանջները որոշ դեպքերում հակասում էին նաև այլ ազգային պատվիրակությունների ձգտումներին: 1919 թ. հունվարի 1-ին էմիր Ֆեյսալը Փարիզի վեհաժողովի կազմկոմիտեին ուղարկեց իր պահանջները՝ արաբական միացյալ պետության մեջ մտցնելու Արաբական թերակղզին, Միջագետքը, Սիրիան և Կիլիկիայի հարավային մասը՝ մինչև Ալեքսանդրետ-Դիարբեքիր գիծը: Իսկ 1919 թ. փետրվարի 13-ին Սիրիական կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Շուքրի Գանեսը Փարիզի վեհաժողովին ներկայացրեց սիրիացիների պահանջները, ըստ որոնց՝ Սիրիայի կազմում էր լինելու նաև ամբողջ Կիլիկիան⁹⁶:

1919 թ. մարտի 7-ին Դ. Լլոյդ Ջորջը, Ժ. Կլեմանսոն և Է. Հաուզը քննարկեցին օսմանյան ժառանգության հարցը: Լ. Ջորջը Ֆրանսիային առաջարկեց վերցնել Սիրիան, իսկ Կիլիկիայի հարցում համաձայնության գալ ԱՄՆ-ի հետ: Է. Հաուզը նշեց, որ ԱՄՆ-ն պատրաստ է ստանձնելու նույնիսկ ամբողջ Անատոլիայի վերահսկողությունը: Ի վերջո Ժ. Կլեմանսոն հարկադրված նշեց, որ համաձայն է Կիլիկիան միացնել հայկական մանդատին: 1919 թ. մայիսի 13-ին Վ. Վիլսոնի և Ժ. Կլեմանսոյի հետ հանդիպման ընթացքում Դ.

93 Տե՛ս «Հայկական Հարցը Հաշտութեան կօնֆերանսի առաջ», Թիֆլիս, 1919:

94 Նույն տեղում, էջ 7:

95 Նույն տեղում:

96 Տե՛ս **Фомин А.**, նշվ. աշխ., 106-108:

Լլոյդ Զորջը առաջարկեց Անատոլիայի արևմտյան հատվածը հանձնել հույներին, հարավայինը՝ Իտալիային, հյուսիսայինը՝ Ֆրանսիային, իսկ Հայաստանը և Կ. Պոլիսը՝ ԱՄՆ-ին: Եթե ԱՄՆ Կոնգրեսը հրաժարվեր Հայաստանի մանդատից, ապա առաջարկում էր այն հանձնել Ֆրանսիային: Սակայն մայիսի 17-ին Լլոյդ Զորջը հետ կանգնեց իր առաջարկներից՝ պատճառաբանելով, որ Թուրքիայի մասնատումը կարող է գրգռել աշխարհի մուսուլմաններին, և անհրաժեշտ է նրա մանդատը տալ մեկ երկրի: Մայիսի 21-ին Վ. Վիլսոնը Ժ. Կլեմանսոյին և Լլոյդ Զորջին տեղեկացրեց, որ ԱՄՆ-ն կվերցնի Հայաստանի մանդատը, սակայն հրաժարվում է Անատոլիայից⁹⁷:

Հետաքրքիր է, որ բրիտանացիները ԱՄՆ-ին ներքաշեցին Հայաստանի մանդատի համար պայքարի մեջ՝ դրանով Ֆրանսիային զրկելով այն վերցնելու հնարավորությունից: Սակայն ամեն առիթով Բրիտանիան հուսադրում էր, որ ԱՄՆ-ի հրաժարվելու դեպքում պատրաստ է ճանաչելու Ֆրանսիայի իրավունքները ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ: Այդ երկդիմի քաղաքականությունը ի վերջո ողբերգական հետևանքներ ունեցավ հայության համար:

1919 թ. կեսերից հայ գործիչների սկզբնական ոգևորությունը հետզհետե թուլացավ: Շուտով պարզ դարձավ, որ, չնայած ԱՄՆ նախագահի ցանկությանը, այդ երկիրը դժվար թե վերցնի Հայաստանի մանդատը: Վ. Վիլսոնը ժամանակին Օսմանյան կայսրությանը պատերազմ էլ էր հայտարարել, հետևաբար այդ երկրի տարածք գործ ուղարկելու իրավունք չուներ, իսկ Սենատը դեմ էր որևէ երկրի մանդատ վերցնելուն:

Չնայած սկզբնապես բարենպաստ թվացող իրադրությանը՝ գործընթացները սկսեցին զարգանալ ոչ ի նպաստ հայերի: Մի կողմից՝ Մերձավոր Արևելքում Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի գաղութատիրական նկրտումները և դրանց շուրջ անգիջում պայքարը, մյուս կողմից՝ հետզհետե ծավալվող քեմալական շարժումը վտանգեցին Հայկական հարցի արդարացի լուծման հեռանկարը:

1919 թ. հուլիսին Պ. Նուբարը Երևան մեկնող Ավետիս Թերզիբաշյանին հորդորեց ՀՀ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանին ներկայացնել օրեցօր ի վնաս հայության փոփոխվող միջազգային իրադրության վերաբերյալ իր տեսակետները: Այդ մասին Ա. Թերզիբաշյանը գրում է. «**Ըսէք Պ. Խատիսեանին – ըսաւ Փաշան, խոր թախիծ մը իր խելացի աչքերուն մէջ – թէ որոշ է այլեւս, որ ո՛չ Անգլիա ոչ ալ Ֆրանսսա պիտի չստանձնեն Հայաստանի մանտան, թէ Ամերիկայի մասին մեր յոյսերը օրէ օր կը պակսին, թէ Վիլսոնի փափաքը կը հանդիպի Ամերիկեան ձերակոյտի, նաեւ Ժողովրդեան չկամութեան, թէ վերջապէս մեզ պիտի թողուն**

Վէմ համահայկական հանդես, ԺԲ (ԺԸ) տարի, թիվ 3 (71), հուլիս-սեպտեմբեր, 2020

97 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 118-119, 132, 134, 137:

մեր սեփական ուժերուն: ...Կրնա՞ն մոռնալ կիրքերը եւ ամէն բան գոհելով կանոնաւոր եւ ուժեղ բանակ մը մէջտեղ բերել, փրկուած ենք, այլապէս ես ուրիշ ապահով ելք չեմ գտնար: ...Մանտաթէր մը գտնելու եթէ փոքրիկ յոյս մըն ալ դեռ կը մնայ, այդ ալ նորէն սերտօրէն կապուած է մեր երեւան բերելիք ուժին, մեր բանակին, բայց իսկական արժէք ներկայացնող բանակին հետ (ընդգծումը մերն է – Ս. Պ.)»⁹⁸:

Ինչպէս տեսնում ենք, Պ. Նուբարը ձիշտ էր կռահել միջազգային զարգացումները, որոնք այնքան էլ մեր դատի օգտին չէին, և առաջարկում էր հենվել սեփական ուժի վրա, քանի որ քաղաքականության մեջ միշտ էլ հաշվի առնվող հիմնական գործոնը ուժն է: Ցավոք, Հայաստանի Հանրապետությունն ի վիճակի չեղավ ստեղծելու մարտունակ բանակ, ինչն էլ, ինչպէս գիտենք, 1920 թ. դարձավ պետականության անկման և Սևրի պայմանագրի ձախողման գլխավոր պատճառը: Իհարկէ, հզոր բանակի ստեղծման խոչընդոտ էր նաև Բրիտանիայի քաղաքականությունը, որը երկար ժամանակ հրաժարվում էր բավարար չափով զենք ու զինամթերք հատկացնել հայկական բանակին: Դրա փոխարեն բրիտանացիները փորձում էին ուժեղացնել Վրաստանին ու Ադրբեջանին, որպէսզի փակեին Ռուսաստանի մուտքը Կովկասից հարավ: Սակայն ժամանակը ցույց տվեց, որ դա սխալ հաշվարկ էր:

1919 թ. հուլիսի 20-ին Վ. Վիլսոնը Բրիտանիայի ԱԳ նախարար Արթուր Բալֆուրին տեղեկացրեց, որ ԱՄՆ-ն չի միջամտի մերձավորարևելյան խնդիրների լուծմանը և չի վերցնի մանդատ: Իսկ պետքարտուղար Ռոբերտ Լանսինգը ավերված Հայաստանի մանդատը իրենց առաջարկելը համեմատում էր Սահարան առաջարկելու հետ և դա վիրավորական էր համարում⁹⁹:

1919 թ. սեպտեմբերի 11-ին Ժ. Կլեմանսոն Դ. Լլոյդ Ջորջին տեղեկացրեց, որ պատրաստ է Կիլիկիայով 12.000 զինվոր ուղարկելու Հայաստան, որին կողմ էր արտահայտվել նաև Ա. Բալֆուրը: 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ին Դ. Լլոյդ Ջորջը տեղեկացրեց Ժ. Կլեմանսոյին, որ դեմ չեն Մերսինում և Ալեքսանդրետում ֆրանսիական զորքերի ավիանանը՝ հայ ժողովրդին օգնելու համար, քանի որ բրիտանական զորքերը դուրս են բերվելու Կիլիկիայից և Սիրիայից¹⁰⁰: Սակայն Ֆրանսիան իրականում նպատակ չունեւր զորքերը մինչև Հայաստան տեղափոխելու: Այդ ժամանակաշրջանում Ժ. Կլեմանսոյի միակ նպատակը բրիտանացիներին Կիլիկիայից ու Սիրիայից հեռացնելը և այդ երկրամասերում ֆրանսիական ռազմական ներկայություն ապահովելն էր: Հայաստան զորք ուղարկելը կամ մանդատը վերցնելը

98 Թերզիպաշեան Ա., Նուպար, Փարիզ, 1939, էջ 289:

99 Տե՛ս Փոմին Ա., նշվ. աշխ., էջ 159:

100 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173:

Ֆրանսիային այլևս չէր հետաքրքրում: Վերջինս նույնիսկ Սիրիան ու Կիլիկիան ռազմակալելու համար բավարար ուժեր չուներ:

1919 թ. նոյեմբերի երկրորդ կեսին Պ. Նուբարը Լոնդոնում հանդիպեց Բրիտանիայի նոր ԱԳ նախարար Ջորջ Բերգոնի հետ: Վերջինս տեղեկացրեց, որ ԱՄՆ-ն չի վերցնի Հայաստանի մանդատը, որից հրաժարվել էին նաև Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Իտալիան, այդ պատճառով էլ անհնար էր ծովից ծով Հայաստան ստեղծել, հետևաբար Կիլիկիան մնալու էր Ֆրանսիային: Զ. Բերգոնը նշեց, որ Մուստաֆա Բեմալին Հայաստանից հեռացնել որևէ պետություն հանձնառու չի լինի: Նա եզրակացրեց, որ հայերը բավարարվելու են կովկասյան Հայաստանի և Արևմտյան Հայաստանի երեք վիլայեթների (Էրզրում, Վան, Բիթլիս) միավորմամբ՝ ունենալով ելք դեպի Սև ծով¹⁰¹:

Փաստորեն, գինադադարի կնքումից մեկ տարի անց ծովից ծով Հայաստանի գաղափարը անէացավ, և պարզ դարձավ, որ լավագույն դեպքում Հայաստանի կազմում կարող էին ներառվել միայն Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի նահանգները, այսինքն՝ այն նվազագույն տարածքները, որոնք ՀՀ իշխանությունները պահանջում էին դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերին:

Այսպիսով՝ 1919 թ. վերջերին արդեն պարզ էր, որ անհնար է իրականություն դարձնել ծովից ծով Հայաստանի գաղափարը, և հայ պատվիրակները դրանից հետո ձգտում էին Կիլիկիայի համար ինքնավարություն ձեռք բերելու Ֆրանսիայի հովանու տակ, իսկ Արևմտյան Հայաստանից հնարավորինս ընդարձակ տարածքներ միավորելու Հայաստանի Հանրապետությանը:

Մուդրոսի գինադադարի կնքումից մեկ տարի անց միայն Բրիտանիան և Ֆրանսիան սկսեցին լրջորեն քննարկել օսմանյան տարածքների ճակատագիրը: Դա հնարավորություն տվեց թուրքերին ուշքի գալու պատերազմում պարտվելու հետևանքով առաջ եկած հոգեբանական բարդույթից, քեմալական շարժումը սկսվեց և բավականին հաջող տարածվեց Անատոլիայի ու Արևմտյան Հայաստանի տարածքներում: Միաժամանակ Անտանտի երկրներում մեծ ծավալներ ընդունեցին հակապատերազմական ցույցերը, բանակների հիմնական մասը զորացրվեց, կրճատվեցին ռազմական հատկացումները: Հետևաբար **երբ 1919 թ. վերջերին Լոնդոնում սկսվեցին թուրքական հարցի քննարկումները, արդեն իրավիճակ էր փոխվել Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում: Արդեն անհրաժեշտ էր Արևմտյան Հայաստանը ազատագրել քեմալականներից, որոնց հիմնական կենտրոններից էին հայկական Սեբաստիան և Էրզրումը:**

Վե՛ր համահայկական հանդես, ԺԲ (ԺԸ) տարի, թիվ 3 (71), հուլիս-սեպտեմբեր, 2020

101 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 56, թ. 7-8:

1919 թ. դեկտեմբերի 22-ին Լոնդոնում Ջորջ Քերզոնը և Ֆրանսիայի ԱԳՆ քարտուղար Ֆիլիպ Բերտլոն քննարկեցին Օսմանյան կայսրության հետ պայմանագրի հարցը: Ֆ. Բերտլոն առաջարկում էր Հայաստանին չտալ Էրզրումը և Տրապիզոնը, դրա փոխարեն հանձնել Ադրբեջանի հետ վիձելի Զանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը: Վերջին կետերին Ջ. Քերզոնը համաձայնեց, սակայն գտնում էր, որ ռազմավարական տեսանկյունից Էրզրումը անհրաժեշտ է Հայաստանին: Ծովային ելք նրանք առաջարկում էին տալ Բաթումով, որտեղ կարող էին ստեղծել անկախ պետություն: Ի վերջո Ֆ. Բերտլոն համաձայնեց նաև Էրզրումը Հայաստանին թողնելու գաղափարին¹⁰²:

1920 թ. փետրվարի 9-ին Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի գերագույն կոմիսար Ժյուլ-Ալբերտ Դեֆրանսը վարչապետ Ալեքսանդր Միլերանին առաջարկեց թուրքական քաղաքականության երկու տարբերակ. 1) Անատոլիան բաժանել Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Հունաստանի միջև և անխնա պայքար մղել թուրք ազգայնականների դեմ՝ հենվելով քրիստոնյաների, հատկապես՝ հայկական զինուժի վրա, 2) «թուրքական հողերը թողնել թուրքերին», դրանց նկատմամբ սահմանել վարչական վերահսկողություն և ֆրանսիական կապիտալի համար որոշ շրջաններում ապահովել առանձնաշնորհումներ: Դեֆրանսը ավելի ռացիոնալ էր համարում երկրորդ տարբերակը: 1920 թ. փետրվարի 10-ին Ա. Միլերանը Սիրիայում ֆրանսիական գերագույն կոմիսար գեներալ Անրի Գուրոյին առաջարկում է Մ. Բեմալի հետ կապեր հաստատել և նրան հասկացնել, որ Ֆրանսիան կողմ է Կ. Պոլիսը թուրքերին թողնելուն և Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը պահպանելուն, բացի արաբական տարածքներից և Հայաստանից: Վերջինի մեջ մտնելու էին ռուսական Հայաստանը և միայն Վանա լճի շրջակայքի հայկական պատմական տարածքները: Կիլիկիայում ֆրանսիական վերահսկողության ներքո առաջարկում էր պահպանել թուրքական անվանական գերիշխանությունը¹⁰³:

Փաստորեն, Ֆրանսիան, որը երկարատև պայքար էր մղում Կիլիկիայից բրիտանական զորքերը հեռացնելու և դրանք ֆրանսիականով փոխարինելու, Կիլիկիան հայկական պետությանը չմիացնելու համար, այդ երկրամասին փաստացի տիրելուց անմիջապես հետո քննարկման առարկա դարձրեց այն թուրքերին վերադարձնելու հարցը: Որովհետև Ֆրանսիան ընտրեց Ա. Դեֆրանսի առաջարկած երկրորդ տարբերակը՝ ֆինանսական և տնտեսական որոշ առանձնաշնորհումներ ապահովել Թուրքիայում:

1920 թ. փետրվարի 17-ին Ֆ. Բերտլոն Լոնդոնի կոնֆերանսում հայտարարեց, որ Ֆրանսիան ցանկանում է զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից և այնտեղ թողնել վարչական ու ֆինանսական խորհրդականներ, տեղի

102 Տե՛ս Фомин А., նշվ. աշխ., էջ 202:

103 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 211-212:

ժանդարներիայի ղեկավարությունը հանձնել ֆրանսիացի սպաների, և Կիլիկիան կլինի միայն Ֆրանսիայի տնտեսական գործունեության ու առանձնաշնորհումների տարածք¹⁰⁴: Դա լուրջ վտանգ էր ստեղծում ցեղասպանությունից փրկված ու Կիլիկիա վերադարձած ավելի քան 150.000 հայ բնակչության համար:

1920 թ. փետրվարի 21-ին Լոնդոնում Պ. Նուբարը, Ա. Ահարոնյանը և գեներալ Նիկոլայ Ղորղանյանը ներկայացան Հայաստանի սահմանների որոշման հանձնաժողովի նիստին, որում ընդգրկված էին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի 2-ական ներկայացուցիչներ: Պ. Նուբարը ներկայացրեց հայկական պահանջները, իսկ Ն. Ղորղանյանը քարտեզի վրա գծեց սահմանները: Ըստ նրանց՝ Հայաստանի սահմանն անցնելու էր Տրապիզոնից արևմուտք, ընդգրկելու էր Լազիստանը, Դերսիմն ու Խարբերդի շրջանը, Էրզրումն ամբողջությամբ, Վանից դուրս էր թողնվում Հաքքիարին, Բիթլիսից՝ Սղերդը, Կիլիկիան ինքնավարություն էր ստանալու Ֆրանսիայի մանդատի ներքո, Հայաստանը երկաթուղային ելք էր ստանալու դեպի Միջերկրական ծով: Հանձնաժողովում դրսևորվեց Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի խուլ հակամարտությունը: Ֆրանսիան դրականորեն չէր տրամադրված հայերի հանդեպ և նույնիսկ առաջարկում էր բավարարվել առանց ծովային ելքի: Դաշնակիցները նշում էին, որ իրենք բավարար զորք և դրամ չունեն քեմալականներին Հայաստանից վտարելու համար: Հայ պատվիրակները նշեցին, որ հայերը կարող են ազատագրել այդ տարածքները սեփական ուժերով, եթե դաշնակիցները զենքով ու զինամթերքով օգնեն կազմավորելու 40.000-անոց բանակ¹⁰⁵:

1920 թ. մարտի 16-ին հայ պատվիրակները հերթական անգամ ներկայացան հանձնաժողովին: Նրանց հայտնեցին Հայաստանը Ազգերի լիգայի հովանու տակ դնելու Գերագույն խորհրդի որոշման մասին, քանի որ ոչ մի պետություն հանձն չէր ամել վերցնել մանդատը, և հարցրին հայերի ռազմական, ֆինանսական ու վարչական կարիքների մասին: Հայ պատվիրակները տեղեկացվեցին, որ Հայաստանը կազմվելու է կովկասյան տարածքներին միավորելով Վանը, Բիթլիսը, Մուշը և Էրզրումը, սակայն առանց հասնելու Երզնկային¹⁰⁶:

Փաստորեն, Լոնդոնի խորհրդաժողովում արդեն ակնհայտ էր, որ Հայաստանի մանդատը որևէ պետություն չէր վերցնելու, որևէ տեղից ֆինանսական ու ռազմական աջակցություն սպասելը ինքնախաբեություն էր, լավագույն դեպքում Հայաստանի Հանրապետությանն էր միացվելու Վանի,

104 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 218:
 105 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 215, թ. 1-2:
 106 Տե՛ս **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 69-70:

Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգների մի մասը, Սև ծովի ափին տրվելու էր նավահանգիստ:

Օսմանյան կայսրությանն առնչվող խնդիրների շուրջ վերջնական որոշում կայացվեց Սան Ռեմոյում դաշնակից երկրների ղեկավարների խորհրդաժողովում: Այն ապրիլի 18-ին և 20-24-ին քննարկեց Հայաստանի սահմանների խնդիրը¹⁰⁷: Հատկապես բանավեճի առարկա էին Էրզրումը հայերին հանձնել-չհանձնելու, այն ազատագրելու հարցերը, քանի որ դաշնակիցները հակված չէին գորքեր ուղարկելու, իսկ հայերի ուժերն անբավարար էին համարում: Բրիտանիայի վարչապետ Դ. Լլոյդ Ջորջը և Իտալիայի վարչապետ Ֆրանչեսկո Նիտտին անհնար էին համարում Էրզրումը թուրքերից ազատագրելը, նաև նշում էին այնտեղ թուրք բնակչության՝ մեծամասնություն լինելը, իսկ Ջ. Քերզոնը և Ֆ. Բերտոլոն նշում էին առանց Էրզրումի հայկական պետության ստեղծման անհնարինությունը:

Ապրիլի 22-ին խորհրդաժողովին ներկայացավ Պ. Նուբարը: Նա նշեց հայկական ուժերով Էրզրումը գրավելու կարելիությունը, եթե դաշնակիցները տրամադրեին զենք, զինամթերք և սպաներ՝ 40.000-անոց բանակ կազմավորելու համար: Տեղեկացրեց մեծաթիվ ամերիկահայերի կամավորագրվելու պատրաստակամության մասին և նշեց, որ Էրզրումը Հայաստանի ապագայի բանալին է:

Ապրիլի 23-ին խորհրդաժողովին նմանատիպ պատասխաններ տվեց նաև Ա. Ահարոնյանը: Նա պարզաբանեց առանց Էրզրումի Հայաստանի անվտանգությունն ապահովելու անհնարինությունը և ներկայացրեց այն որպես երկրի ապագա մայրաքաղաք: Սակայն խորհրդաժողովի ռազմական հանձնաժողովը բացասական կարծիք հայտնեց Էրզրումը գրավելու հայերի հնարավորությունների վերաբերյալ:

Ի վերջո ապրիլի 24-ին տերությունների ղեկավարները որոշեցին Հայաստանի մանդատն առաջարկել ԱՄՆ-ին, իսկ եթե վերջինս չվերցնեք այն, նախագահ Վ. Վիլսոնին էր թողնվում Հայաստանի սահմանները Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթներում գծելը:

Հետագայում Լլոյդ Ջորջը քննադատեց Սան Ռեմոյում «Պողոսի կախարդական հեքիաթները» և Ահարոնյանի «կույր լավատեսությունը»¹⁰⁸: «Դժվար էր պատկերացնել հայկական դիրքերի անհուսալիության և անհոգ անփութության ավելի վառ ապացույց, - գրում է նա, - քան այն, թե ինչպիսի հայտարարություններով էին հանդես գալիս վերին աստիճանի տա-

107 Խորհրդաժողովի Հայաստանին վերաբերող քննարկումների արձանագրությունները տես «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության փաստաթղթերում», էջ 612-671: Իսկ ապրիլի 23-ին Ա. Ահարոնյանի գեկույցի մասին տես նաև **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 97-101:

108 Տես *Ллойд Джордж*, Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1957, էջ 433-438:

ղանդավոր այդ ժողովրդի ականավոր ներկայացուցիչները, որոնցից կախված էր նրա ապագան՝ որպես անկախ ազգի»¹⁰⁹:

Կարելի է համաձայնել Լյոդ Ջորջի տեսակետին՝ հաշվի առնելով դեպքերի հետագա ողբերգական զարգացումը: Սակայն պետք է նշել, որ հայ պատվիրակներն իրենց պահանջների իրականացման երաշխիքն էին համարում 40.000-անոց բանակ կազմավորելու համար դաշնակիցներից զենք, զինամթերք, հանդերձանք և սպաներ ստանալը: Իսկ այդ օգնությունը «դաշնակիցները» հատկացրին ոչ թե գարնանը, այլ օգոստոսի վերջին, այսինքն՝ հայ-թուրքական պատերազմից մի քանի շաբաթ առաջ, և այն չծառայեց իր նպատակին: Հետևաբար հայ գործիչներին քննադատել կարելի է միայն այն պատճառով, որ հավատացել են ինպերիալիստ «դաշնակիցների» խոստումներին: Իրականում հայերը կպահանջեին էրզրումը, թե չէին պահանջի, որևէ էական նշանակություն չէր կարող ունենալ, քանի որ հայկական մարտունակ բանակի առկայությունը կամ դաշնակիցների աննշան աջակցությունը հնարավոր կդարձներ այդ քաղաքի ազատագրումը, իսկ թույլ բանակով ու միայնակ նույնիսկ սեփական սահմանները պաշտպանելը ՀՀ-ի համար դժվար խնդիր էր, ինչը հետագայում պարզ դարձավ 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի հետևանքով:

Պ. Նուբարը և Ա. Ահարոնյանը հեռագիր ուղարկեցին ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնին, որում նշեցին Հայաստանի ցանկալի սահմանները, եթե ԱՄՆ-ն հրաժարվեր մանդատից: Հայաստանին էին միացվելու Բիթլիսը՝ առանց Սղերդի, Վանը՝ առանց Հաքքիարիի, Կարինը՝ Երզնկայով հանդերձ, Խարբերդը, տրվելու էին ելք դեպի Սև ծով և Ճորոխի հովիտը՝ երկաթուղի կառուցելու համար, իսկ Տրապիզոնի մեծ մասից հրաժարվում էին¹¹⁰:

Խարբերդի բարեբեր տարածքի միացումը հայկական պետությանը կարևոր էր ոչ այնքան տնտեսական առումով, որքան այն հնարավորությամբ, որ այդ տարածքով կարող էր կապ հաստատվել Կիլիկիայի հետ: Դա հեռահար նպատակ ունեցող նախագիծ էր: Հայաստանի վարչական, տնտեսական ու ռազմական հզորությունը վերականգնելուց հետո հնարավոր կլիներ Կիլիկիայի միավորման և դեպի Միջերկրական ծով դուրս գալու մասին մտածել:

Պ. Նուբարը 1920 թ. մայիսի 6-ին հանդիպեց Ֆրանսիայի վարչապետ Ալեքսանդր Միլերանի, իսկ մայիսի 10-ին՝ նախագահ Պոլ Դեշանելի հետ: Այդ հանդիպումներից պարզ դարձավ, որ Ֆրանսիան Կիլիկիան հանձնելու է թուրքերին¹¹¹: Հետաքրքիր է, որ Ֆրանսիան համառոտ են ընդդիմացավ Կիլիկիան Հայաստանին հանձնելու գաղափարին, թույլ չտվեց այնտեղ

109 Նույն տեղում, էջ 437:
110 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 114, թ. 1:
111 Տե՛ս **Զաւէն աղբ.**, Պատրիարքական յուշերս. վաերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 340-342:

Ֆրանսիայի հովանու ներքո հայկական ինքնավարություն ստեղծել և ի վերջո որոշեց այդ տարածքը հանձնել թուրքերին՝ հուսալով տնտեսական որոշակի առանձնաշնորհումներ կորզել:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի Սևր արվարձանում հաշտության պայմանագիր կնքվեց դաշնակից պետությունների և Օսմանյան կայսրության միջև: Պայմանագիր, որին հայ ժողովուրդը սպասում էր պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից ու զինադադարի կնքումից ի վեր, այսինքն՝ մեկուկես տարի: Ըստ դրա՝ Հայաստանի Հանրապետության և օսմանյան պետության սահմանագիծը որոշելու էր ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնը, և այն անցնելու էր Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթներով¹¹²: Սակայն այդ պայմանագիրն արդեն ուշացած էր, և դրա պայմաններն իրականություն դարձնելու հնարավորություն չկար: Ուիլսոնն Չերչիլը Սևրի պայմանագրին բավական դիպուկ բնորոշում է տվել. «13 ամիս նախապատրաստվող այդ փաստաթուղթը հնացավ ավելի շուտ, քան պատրաստ էր»¹¹³: Եվ իսկապես, պայմանագիրը ստորագրելու պահին արդեն իսկ պարզ էր, որ այն ստեղծված պայմաններում չէր կարող կենսագործվել: Քեմալականները արդեն ռազմական լուրջ ուժ էին ձեռք բերել և հրաժարվում էին սուլթանական կառավարության կողմից ստորագրված այդ պայմանագիրը ճանաչելուց: Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Իտալիան որևէ ցանկություն չունեին աշխարհամարտից հոգնած իրենց բանակները կրկին ուղարկելու Մերձավոր Արևելք, որպեսզի պաշտպանեին հայերի կամ հույների շահերը: Դա հասկանում էին թուրքերը և ամեն ջանք գործադրեցին, որպեսզի հերթով ջախջախեն հայերին ու հույներին և ի չիք դարձնեն Սևրի պայմանագիրը:

Պայմանագիրն ընդհանուր առմամբ խանդավառությամբ ընդունվեց հայերի կողմից, քանի որ Հայաստանին տրվեցին հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ կենսատարածքներ և ծովային ելք: Սակայն դրանով թուրքերին թողնվեցին հայկական ընդարձակ տարածքներ, այդ թվում՝ Կիլիկիան, ուր վերադարձել և նոր կյանք էին սկսել շուրջ 150.000 հայեր՝ հավատալով Ֆրանսիայի խոստումներին:

Կիլիկիան Ֆրանսիայի հովանու ներքո պահելու և թուրքերին չհանձնելու նպատակով իրականացված հուսահատ քայլ էր 1920 թ. օգոստոսի 4-ին Ադանայում տեղի քրիստոնյա ազգերի ներկայացուցիչների կողմից Կիլիկիայի ինքնավարության հռչակումը¹¹⁴: Սակայն դա չափազանց ուշացած և ժամանակավրեպ էր, քանի որ Հայկական լեգեոնն արդեն գրեթե լուծարված էր: Որպես արդյունք՝ հաջորդ օրն իսկ ֆրանսիացիները ցրեցին

112 Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության փաստաթղթերում», էջ 676-677:

113 Черчилль В., Мировой кризис, М.-Л., 1932, с. 258.

114 Տե՛ս Փարիզի Նուբարյան մատենադարան, ֆոնդ Occupation francaise de le Cilicie 1919-1922, թղթապանակ 2:

Կիլիկիայի կառավարությունը, իսկ հայ-ֆրանսիական հարաբերություններն ավելի լարվեցին:

Հայ ժողովրդի «մեծ դաշնակիցները», փաստորեն, իրենց ձեռքից եկածն արեցին՝ վավերացնելու երիտթուրքերի իրականացրած ցեղասպանության արդյունքները, և ի վերջո Սևրի պայմանագրով հայերին տվեցին միայն սահմանափակ տարածքներ, այն էլ՝ այնքան ուշացումով, որ նույնիսկ այդ տարածքները Հայաստանին միացվել արդեն չէին կարող:

Պ. Նուբարին թույլ չտրվեց ստորագրել Սևրի պայմանագիրը: Ազգային պատվիրակության նախագահը մանուկում արված հայտարարության¹¹⁵ մեջ և կաթողիկոսին ուղարկած նամակում¹¹⁶ պարզաբանեց, որ ինքը հրավիրված է եղել ստորագրելու, սակայն թուրքական պատվիրակության բողոքի հետևանքով վերջին պահին որոշվել է, որ ինքը չպետք է ստորագրի, քանի որ ներկայացնում էր արևմտահայերին և ոչ թե որևէ կազմակերպված պետություն:

Պ. Նուբարը, չստորագրելով պայմանագիրը, ազատություն ստացավ բողոքելու այն հողվածների դեմ, որոնք չէին համապատասխանում հայկական շահերին: 1920 թ. օգոստոսի 14-ին Պ. Նուբարը բողոքի նոտա հղեց Խաղաղության վեհաժողովի նախագահ Ա. Միլերանին՝ Կիլիկիան և Խարբերդը թուրքերին թողնելու առթիվ: Նա պահանջեց այդ տարածքները հանձնել Ֆրանսիայի հովանավորությանը և նշեց, որ Հայ ազգային պատվիրակությունը չի դադարելու այդ տարածքները պահանջելուց¹¹⁷: Սակայն Պ. Նուբարի բողոքի նոտան բնականաբար անուշադրության մատնվեց, քանի որ եթե գրեթե երկու տարվա քննարկումներից հետո տերությունները որոշել էին Կիլիկիան թողնել թուրքերին, ապա պայմանագրի ստորագրումից մի քանի օր անց չէին փոխի իրենց քաղաքականությունը: Չնայած ո՞վ գիտի, կարող է և փոխվեր, եթե հայ-թուրքական պատերազմում հայկական բանակը հաջողության հասներ: Պատմության մեջ ամեն ինչ հնարավոր է: Սակայն հետագա դեպքերը ողբերգական զարգացումներ ունեցան հայ ժողովրդի համար: Իրենց դիրքերն ամրապնդած քեմալականները որոշեցին պատերազմի միջոցով լուծել Հայկական հարցը և թղթի վրա թողնել Սևրի պայմանագիրը: Նրանք ձեռք բերեցին նաև հզոր դաշնակից՝ հանձին համաշխարհային հեղափոխության անիրական հովերով տարված բոլշևիկյան Ռուսաստանի:

Հայ-թուրքական պատերազմում հայկական բանակը պարտություն կրեց, ինչը կանխորոշեց Սևրի պայմանագրի ճակատագիրը: Դրա հե-

115 Տե՛ս «Վերածնունդ», 1920, օգոստոսի 21, N 32-33, էջ 523:
 116 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 224, թ. 2:
 117 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 224, թ. 12:

տևանքով ոչ միայն չազատագրվեցին Արևմտյան Հայաստանի հողերը, այլև Հայաստանի Հանրապետությունը կորցրեց զգալի տարածքներ:

Այսպիսով՝ 1878 թ. Հայկական հարցի միջազգայնացումից մինչև Սևրի պայմանագիրը հայկական տարածքային պահանջները որոշակի փոփոխություններ են կրել: Սակայն մի բան հստակ է, որ Հայկական հարցի հոլովույթի ցանկացած փուլում հայ գործիչներն ունեցել են հայկական բոլոր տարածքների միավորմամբ միասնական պետություն ստեղծելու տեսլականը: Հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների պատկերացմամբ՝ Հայաստան պետության մեջ պետք է մտնեին Արևմտյան Հայաստանը, Կիլիկիան և Արևելյան Հայաստանը: Ինչպես տեսանք, ժամանակ առ ժամանակ հայ գործիչները փորձում էին հարմարվել միջազգային իրադրությանը, մեծ տերությունների ձգտումներին և իրենց տարածքային հավակնությունները համապատասխանեցնում էին տվյալ իրավիճակին: Առաջնահերթություն էր հայկական պետականության հիմքերը դնել Արևմտյան Հայաստանում, քանի որ միջազգային դիվանագիտությունը այդ տարածքի նկատմամբ հայկական պահանջները հաջորդաբար ճանաչել էր Սան Ստեֆանոյի ու Բեռլինի պայմանագրերով, Մայիսյան բարենորոգումների 1895 թ. ծրագրով, 1914 թ. ռուս-թուրքական համաձայնագրով:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, երբ Օսմանյան կայսրության մասնատման հարցը ներառվեց միջազգային դիվանագիտության օրակարգում, հայ գործիչները սկսեցին բարձրաձայնել նաև Կիլիկիայի նկատմամբ հավակնությունները: Կիլիկիայի ներառումը հայկական պետության կազմում միշտ եղել է հայ ազգային ձգտումների ծիրում, իսկ 1878 թ. որոշ գործիչներ նույնիսկ մտածում էին, որ Արևմտյան Հայաստանի փոխարեն պետք է ինքնավարություն պահանջել Կիլիկիայում: Այս երկրամասում էր գոյություն ունեցել հայկական վերջին թագավորությունը, իսկ հերոսական Զեյթունի կիսանկախ վիճակը միշտ ոգևորել է հայությանը:

Արևելյան Հայաստանում ինքնավարության հարցը սկսեց քննարկվել միայն 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունների առաջ բերած նոր գաղափարների ընդհանուր խորապատկերին:

Ի վերջո իրադարձությունների զարգացումը հանգեցրեց նրան, որ հայկական պետականությունը վերականգնվեց հենց Արևելյան Հայաստանում՝ Ռուսական կայսրության փլուզման հետևանքով: Արևմտյան Հայաստանում պետականության վերականգնմանը խանգարեց մարդկային քաղաքակրթության դեմ երիտթուրքերի գործած աններելի ոճիրը՝ Հայոց ցեղասպանությունը, ինչի հետևանքով հայության հայրենիքի մեծագույն մասը գրեթե ամբողջությամբ հայաթափվեց: Պատերազմից հետո Անտանտի երկրները չվտարեցին թուրքերին այդ տարածքներից, իսկ եղեռնից մազապուրծ հարյուր հազարավոր հայ գաղթականներ չկարողացան վերադառ-

նալ հայրենիք: Մուդրոսի զինադադարով սկզբնավորված այդ քաղաքականությունը դարձավ Հայկական հարցի ձախողման հիմնական պատճառներից մեկը:

Պետականության վերականգնման մյուս օջախը կարող էր դառնալ Կիլիկիան, քանի որ Առաջին աշխարհամարտում թուրքերի պարտությունից հետո՝ 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, Ադանայի նահանգն ազատագրվեց Հայկական լեգեոնի ուժերով: Կիլիկիա վերադարձան 150.000 հայեր: Միայն 1919 թ. փետրվարին Ադանայի նահանգ մտան բրիտանական զորքերը, իսկ 1919 թ. նոյեմբերին նրանց փոխարինեցին ֆրանսիացիները:

1918 թ. դեկտեմբերին Հալեպում Հայ ազգային միության կազմակերպած երեկույթում Մ. Սալքսը հետևյալ խորհուրդը տվեց հայերին. «Եթէ դուք հայերդ ...ձեր սեփական ուժերով Կիլիկիոյ գրաւումը, որպէս կատարուած իրողութիւն, դաշնակիցներուն առջեւ չի դնեք, մի սպասէք, որ անոնք այդ երկիրը ձեզ պիտի թողուն»¹¹⁸: Այդ պայմաններում հնարավոր կլինէր հռչակել երկրամասի ինքնավարությունը Ֆրանսիայի հովանու ներքո, և հնարավոր է՝ դա չհանդիպեր որևէ խոչընդոտի: Նման պայմաններում բնական է, որ Ֆրանսիան պետք է փորձեր հնարավորինս սիրաշահել հայերին: Բրիտանացի գործիչն ավելի հստակ էր պատկերացնում իրավիճակը, և նրա խորհրդին հետևելը կարող էր փոխել իրադարձությունների հետագա ընթացքը: Անշուշտ, բրիտանացիների նպատակը ամեն կերպ իրենց դաշնակից Ֆրանսիային թիկունքից հարվածելն էր, սակայն նման քայլի իրագործումը հայկական շահերին համահունչ էր, ինչպես նաև համապատասխանում էր ֆրանսիական իշխանությունների տված խոստումներին: Սակայն մինչև վերջնականապես հուսախաբություն ապրելը հայերը չհամարձակվեցին սեփական ուժերի վրա հիմնված գործողությունների դիմել այն ժամանակ, երբ Կիլիկիայում գտնվող միակ զինուժը Հայկական լեգեոնն էր, այլ սպասում էին, որ մեծ տերություններն իրենց փոխարեն լուծեն հայ ժողովրդին հուզող հարցերը:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո հնարավոր էր ստեղծել միացյալ Հայաստան. Արևելյան Հայաստանում արդեն իսկ կազմավորվել էր հայկական անկախ պետություն, Կիլիկիան ազատագրվել էր Հայկական լեգեոնի կողմից, իսկ Արևմտյան Հայաստանը կարող էր ազատագրվել առանց կրակոցի, եթե դաշնակիցները ցանկանային այն գրավել:

Թվում էր՝ ոչինչ չի խանգարում հայկական միասնական պետականության ստեղծմանը: Սակայն մեծ տերությունների գաղութատիրական և կայսերապաշտական նկրտումները, նրանց հակասությունները խոչըն-

118 Նաթանեան Մ., Նիթեր ժամանակակից պատմութեան համար: Ինչ պատրուակով Կիլիկիան կրկին թուրքերու տրուեցաւ, «Պայքար» նոր տարւոյ բացառիկ, Բոստոն, 1950, էջ 81:

դոտեցին Հայկական հարցի արդարացի լուծումը, ինչի համար միայն աննշան ջանք էր պահանջվելու: Հետպատերազմյան ամիսներին միասնական հայկական պետություն ստեղծելու տեսլականը հետզհետե ավելի աղոտ ու անիրական դարձավ: Եթե 1919 թ. սկզբին հայկական պահանջների հիմքում ծովից ծով Հայաստանի գաղափարն էր, ապա տարվա վերջին հայերը պատրաստ էին բավարարվելու ՀՀ-ին Արևմտյան Հայաստանի մի մասի միացումով և Ֆրանսիայի հովանու ներքո Կիլիկիայի ինքնավարությամբ: 1920 թ. արդեն քննարկվում էր ՀՀ-ին միայն Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի միավորման հարցը: Նույնիսկ կասկածի տակ էր Էրզրում քաղաքի և սևծովյան ելքի հարցը: Իսկ Ֆրանսիան ոչ միայն կտրականապես հրաժարվել էր Կիլիկիային ինքնավարություն տալուց, այլ նաև պատրաստ էր այն հանձնելու թուրքերին:

Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում որոշվեցին այն հիմնաքարերը, որոնց հիման վրա կազմվեց Սևրի պայմանագիրը: Ըստ դրա՝ ՀՀ-ին էին միացվելու Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգները: Սահմանագծումը թողնվում էր Վ. Վիլսոնին, ով այն իրականացրեց 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին: Սևրի համաձայնագրով ՀՀ տարածքը դառնալու էր 160.000 կմ², իսկ Կիլիկիան կրկին հանձնվելու էր թուրքերին: Դա մի կողմից հաղթանակ էր, քանի որ Հայաստանը հետագա կենսագործունեության համար բավարար տարածք և ծովային ելք էր ստանում, մյուս կողմից՝ ողբերգություն, քանի որ թուրքերին էին թողնվում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի զգալի տարածքներ, այլ նաև Կիլիկիան, ուր պատերազմից հետո վերադարձել և նոր կյանք էին սկսել հարյուր հազարավոր հայեր: Սակայն սևրյան համաձայնագիրը կյանքի կոչվելու շատ փոքր հնարավորություն ուներ: Նույնիսկ ստորագրելու պահին տերությունների ներկայացուցիչները համոզված էին, որ այն իրականություն չի դառնա, քանի որ քեմալականներին պարտադրելու ցանկություն չունեին:

Այսպիսով՝ Հայկական հարցի՝ շուրջ չորս տասնամյակ տևած քննարկումների ընթացքում հայ հասարակական-քաղաքական միտքը ձգտել է միասնական Հայաստանի ստեղծմանը, որի կազմում պետք է ներառվեին Արևմտյան ու Արևելյան Հայաստանները և Կիլիկիան: Դրան խանգարեց թուրքերի իրականացրած Հայոց ցեղասպանությունը: Միայն հայկական տարածքների մեծագույն մասի հայաթափումը կանխեց միասնական Հայաստանի ստեղծումը: Մյուս բոլոր խոչընդոտներն իրականում հաղթահարելի էին: Հետևաբար Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ու դատապարտումը պետք է հանգեցնի նաև դրա հետևանքների հաղթահարմանը՝ ամբողջ Հայաստանի աստիճանական ազատագրմանն ու հայացմանը:

Սամվել Ա. Պողոսյան – հեղինակ է 8 գրքերի և ավելի քան 8 տասնյակ գիտական հոդվածների: Հետաքրքրությունների շրջանակը՝ Հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտության քննարկումներում 878–1923 թթ., Պողոս Նուբար փառապաշտության գործունեությունը, Հայկական լեգեոնի պատմությունը, Կիլիկիան 1914–1923 թթ.:

Summary

THE POLITICAL GEOGRAPHY OF THE ARMENIAN ISSUE

From Berlin to Sèvres

Samvel A. Poghosyan

Doctor of Sciences in History

Key words - political geography, Western Armenia, Congress of Berlin, May reforms, six vilayets, Poghos Nubar Pasha, autonomous Armenia, United Armenia, Paris Peace Conference, Treaty of Sèvres.

The Armenian Issue became a subject of discussion in international diplomacy in the international agreements adopted at the 1878 San Stefano Conference and the Congress of Berlin. Until 1918, the subject of the Armenian Issue was Western Armenia, which bore the country name “Armenia” in international diplomatic documents. This proves that before the declaration of independence of the Republic of Armenia formed in the South Caucasus in 1918, the issue of exercising the rights of the Armenian nation bearing the title of the country of Armenia already had an international political status.

Armenian aspirations were aimed at establishing Armenia’s autonomy, which would eventually lead to independence. And international diplomacy was satisfied with promises of reforms and changes. The geographical borders of Armenia (Western Armenia) were specified in the documents submitted by the Armenian delegation to the Congress of Berlin in 1878, and especially in the May 1895 reform program. The plan presented to the sultan by the great powers on May 11, 1895, clearly marked the borders of Armenia (Western Armenia) within the six vilayets that covered most of the Armenian territories of the Ottoman Empire.

On the eve of World War I, when the task of partitioning the Ottoman Empire began to be on the agenda of the great powers, their diplomatic struggle ended with the signing of a Russian-Turkish agreement on Armenian reforms. On January 26, 1914 (February 8), in Constantinople, the Grand Vizier Said Halim Pasha and the Russian Chargé d’Affaires Kostandin Gulkich signed a Russian-Turkish agreement on Armenian reforms. According to that agreement, Armenia (Western Armenia) was

divided into two regions: a) Sebastia, Erzurum, Trabzon and b) Bitlis, Van, Kharberd, Diyarbakir. In other words, Trabzon was added to the six vilayets of Western Armenia.

Armenia's independence on May 28, 1918, and the defeat of the Ottoman Empire in World War I brought the vision of a United and Independent Armenia to the diplomatic agenda. At the initial stage of the Paris Peace Conference, it was discussed as a "Great Armenia" project, including Armenian Cilicia, but later, in the Treaty of Sèvres signed in 1920, it was turned into a "Little Armenia" project, including most of the provinces of Van, Bitlis and Erzurum, and a part of the province of Trabzon with access to the Black Sea.

On August 10, 1920, in Sèvres suburb of Paris, a peace treaty was signed between the allied states and the Ottoman Empire, which established Armenia's sovereignty over the mentioned territories, and the decision to determine the final border between the Republic of Armenia and the Ottoman state was left to US President W. Wilson. The Arbitral Award issued by the latter as of November 22, 1920 is still the only legal document clarifying the Armenian-Turkish state border.

Резюме

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ АРМЯНСКОГО ВОПРОСА

От Берлина до Севра

Самвел А. Погосян
Докт. ист. наук

На основе международных соглашений заключенных в 1878 году на Сан-Стефанской мирной конференции и в Берлинском конгрессе, Армянский вопрос стал проблемой международной дипломатии. До 1918 года предметом Армянского вопроса была Западная Армения, которая в дипломатических документах фигурировала под названием «Армения». Таким образом, до провозглашения независимости Республики Армении в 1918 году на территории Закавказья, проблема защиты политических прав армянского народа не только существовала, но и получила международный статус под названием Армянский вопрос.

Армянские устремления были направлены на создание автономии в Западной Армении, но международная дипломатия ограничилась лишь обещаниями улучшений и реформ. Географические рамки Армении (Западной Армении) были уточнены в документах армянской делегации представленных Берлинскому конгрессу в 1878 году и особенно в программе Майских реформ 1895 года, принятой представителями европейских держав - России, Великобритании и Франции 11 мая 1895 г. Программа Майских реформ обозначила

конкретные границы Армении (Западной Армении) в рамках шести вилайетов Османской империи.

Но когда накануне Первой мировой войны на повестке великих держав встал вопрос раздела Османской империи, дипломатическая борьба завершилась подписанием русско-турецкого соглашения о реформах в Армении (Западной Армении) подписанного 26 января (8 февраля) 1914 года в Константинополе великим везиром Саид Халим пашой и поверенным в делах России Константином Гулкевичем. В соглашении 26 января (8 февраля) 1914 года Армения (Западная Армения) была разделена на два сектора - а) Сивасский, Эрзерумский и Трапезундский вилайеты, б) Битлисский, Ванский, Харбердский и Диарбекирский вилайеты. Таким образом, к шести вилайетам Западной Армении присоединился и Трапезундский вилайет. После восстановления независимости Армении - в мае 1918 года и окончания Первой мировой войны, встал вопрос создания Единой и Независимой Армении.

На первом этапе Парижской мирной конференции обсуждался проект создания **Великой Армении** путем присоединения к шести собственно армянским вилайетам Армянской Киликии с выходом к Черным и Средиземным морям. Но обострение борьбы между Францией и Великобританией привело к тому, что возник проект создания **Малой Армении** путем присоединения с Республикой Армении большей части Ванского, Битлисского и Эрзерумского вилайетов и части Трапезундского вилайета для обеспечения выхода к Черному морю. Подписанный в Севре 10 августа 1920 года мирный договор между странами победителями и Османской империей юридически закрепил права Республики Армении именно над этими территориями. Таким образом, все рассуждения о том что по Севрскому договору предусматривалось создание Великой Армении не имеют под собой научное основание. Наоборот, по Севрскому договору Западная Армения и Армянская Киликия были разделены на три части между Республикой Армении, Османской империей и будущим курдским государством. А решение по разграничению территорий Османской империи и Республики Армении должен был осуществить президент США Вудро Вильсон, который опубликовал свое Арбитражное решение 22 ноября 1920 года на основе апрельского обращения конференции держав-победителей в Сан-Ремо и соответствующей статьи Севрского договора. Таким образом опубликованное 22 ноября 1920 Арбитражное решение президента США Вудро Вильсона по сей день является единственным юридическим документом определяющим границу между наследницей Османской империи - Турецкой Республикой и Республикой Армении.

REFERENCES

1. “Anahit”, P’ariz, 1907, N 6-9 (**In Armenian**).
2. “Armjanskij vopros I genocid armjan v Turcii (1913-1919). Materialy politicheskogo arxiva Ministerstva inostrannyx del Kajzerovskoj Germanii. Sbornik dokumentov. Redaktor V. Mikaeljan, Jer., 1995 (**In Russian**).

3. “Atenagrut’iwnk’ Azgayin zhoghovoy, 1976-1877”, K. Pōlis **(In Armenian)**.
4. “Chakatamart”, 1919, N 40 **(In Armenian)**.
5. “Chakatamart”, 1919, N 43 **(In Armenian)**.
6. “Hayastanē mijazgayin divanagitut’yan yev sovetakan artak’in k’aghak’akanut’yan p’astat’gh’t’erum (1828-1923), prof. **J. Kirakosyani** khmbagrut’yamb, Yer., 1972 **(In Armenian)**.
7. “Haykakan Harts’ē Hashtut’ean kōnferansi arāj”, T’iflis, 1919 **(In Armenian)**.
8. “Hoktemberyan sots’ialistakan mets revolyuts’ian yev sovetakan ishkanut’yan hagh’t’anakē Hayastanum”, P’astat’gh’t’eri yev nyut’eri zhoghovatsu, Yer., 1960 **(In Armenian)**.
9. “Razdel Aziatskoj Turcii po sekretnym dokumentam byvshego ministerstva inostrannyx del, Pod redakciej **Je. A. Adamova**, M., 1924 **(In Russian)**.
10. “Rusastani artak’in gortseri nakhararut’yan p’astat’gh’t’erē Hayots’ 1915-1916 t’t. ts’eghaspanut’yan masin, Yer., 2001 **(In Armenian)**.
11. “Vaweragrer Hay yekeghets’u patmut’ean, Girk’ ZH, P’astat’gh’t’eri yev niwt’eri zhoghovatsu, Kazmogh’ **S. A. Bēhbudean**, Yer., 2002 **(In Armenian)**.
12. “Veratsnund”, P’ariz, 1917, N 1 **(In Armenian)**.
13. “Veratsnund”, P’ariz, 1918, N 21-22 **(In Armenian)**.
14. “Veratsnund”, P’ariz, 1918, N 23 **(In Armenian)**.
15. “Veratsnund”, P’ariz, 1920, oğostosi 21, N 32-33 **(In Armenian)**.
16. “Zhoghovatsu diplōmatik’akan dōkumentneri: Barenorogumnerē Hayastanum (1912 t’. Noyember 12-its’ minch’ew 10 Mayis 1914 t’.)”, t’argm. **S. Awagean**, T’iflis, 1915 **(In Armenian)**.
17. **Achēmean L.**, Yegiptahay tarets’oyts’ 1926, B tari, Aghek’sandria, 1925 **(In Armenian)**.
18. **Aharonyan A.**, Sardarapatits’ minch’ev Sevr yev Lozan, Yer., 2001 **(In Armenian)**.
19. **Artsruni G.**, Hayastanē inch’ petk’ ē darnay, “Mshak”, T’iflis, 1877, Mayis 12 (24), N 33 **(In Armenian)**.
20. **Artsruni G.**, Hayastani ink’navarut’iwnē, “Mshak”, T’iflis, 1878, Mart 10 (22), N 37 **(In Armenian)**.
21. **Avetisyan H.**, Haykakan harts’ē 1918 t’vakanin, Yer., 1997 **(In Armenian)**.
22. **Cherchil’ V.**, Mirovoj krizis, M.-L., 1932 **(In Russian)**.
23. **Ch’ōpanean A.**, Step’an P’ap’azeani yushatetrē, “Anahit”, P’ariz, 1907, N 6-12 **(In Armenian)**.
24. **Fomin A.**, Vojna s prodolzhenijem. Velikobritanija I Francija v bor’be za “Osmanskoje nasledstvo”. 1918-1923, M., 2010 **(In Russian)**.
25. **Gabikean Kh.**, Haykakan harts’ē Arewelean harts’i mēj (1860-1880), Pēyrut’, 1962 **(In Armenian)**.
26. **Galoyan G.**, Hayastanē yev mets terut’yunnerē 1917-1923 t’t’, Yer., 1999 **(In Armenian)**.
27. **Gōshēn Tēni**, Hayastan, “Hnch’ak”, 1914, N 2 **(In Armenian)**.
28. HAA, f. 1457, ts’. 1, g. 91, t’. 2 **(In Armenian)**.
29. HAA, f. 200, ts’. 1, g. 131, t’. 58 **(In Armenian)**.
30. HAA, f. 200, ts’. 1, g. 193, t’. 10-12 **(In Armenian)**.
31. HAA, f. 200, ts’. 1, g. 193, t’. 154-155 **(In Armenian)**.
32. HAA, f. 200, ts’. 2, g. 114, t’. 1 **(In Armenian)**.
33. HAA, f. 200, ts’. 2, g. 47, t’. 2-3 **(In Armenian)**.
34. HAA, f. 282, ts’. 1, g. 46, t’. 1 **(In Armenian)**.
35. HAA, f. 430, ts’. 1, g. 26, t’. 14-15 **(In Armenian)**.

36. HAA, f. 430, ts^Վ. 1, g. 26, t^Վ. 15 (In Armenian).
37. HAA, f. 430, ts^Վ. 1, g. 26, t^Վ. 9 (In Armenian).
38. HAA, f. 430, ts^Վ. 1, g. 56, t^Վ. 7-8 (In Armenian).
39. HAA, f. 430, ts^Վ. 1, g. 584, t^Վ. 5 (In Armenian).
40. HAA, f. 57, ts^Վ. 1, g. 63, t^Վ. 7-8 (In Armenian).
41. HAA, f. 57, ts^Վ. 5, g. 154, t^Վ. 17-18 (In Armenian).
42. HAA, f. 57, ts^Վ. 5, g. 19, t^Վ. 67-72 (In Armenian).
43. HAA, f. 57, ts^Վ. 5, g. 215, t^Վ. 1-2 (In Armenian).
44. HAA, f. 57, ts^Վ. 5, g. 224, t^Վ. 12 (In Armenian).
45. HAA, f. 57, ts^Վ. 5, g. 224, t^Վ. 2 (In Armenian).
46. HAA, f. 57, ts^Վ. 5, g. 27, t^Վ. 30-31 (In Armenian).
47. HAA, f. 57, ts^Վ. 5, g. 28, t^Վ. 187 (In Armenian).
48. HAA, f. 57, ts^Վ. 5, g. 72, t^Վ. 3-4 (In Armenian).
49. HAA, f. 57, ts^Վ. 5, g. 76, t^Վ. 2-3 (In Armenian).
50. HAA, f. 57, ts^Վ. 5, g. 86, t^Վ. 1-2 (In Armenian).
51. **Jivilegean A.**, Ink^Վnavar Hayastani territorian, “Ararat”, S. Ĕjmiatsin, 1914, N 12 (In Armenian).
52. **Jivilegean A.**, Kilikiayi harts^Վĕ, “Ararat”, S. Ĕjmiatsin, 1915, N 1 (In Armenian).
53. **Kerenskij A.**, Rossija na istoricheskom povorote: Memuary, M., 1993 (In Russian).
54. **Kirakosyan J.**, Burzhuakan divanagitut^Վyunĕ yev Hayastanĕ (XIX dari 80-akan t^Վ.), Yer., 1980 (In Armenian).
55. **Koshen Dĕni**, Hayastan, “Ararat”, S. Ĕjmiatsin, 1915, N 1 (In Armenian).
56. **Leo**, Ants^Վyalits^Վ (Husher, t^Վght^Վer, datumner), T^Վiflis, 1925 (In Armenian).
57. **Lĕo**, Hayots^Վ harts^Վi vaweragreĕ, T^Վiflis, 1915 (In Armenian).
58. **Llojd Dzhordzh**, Pravda o mirnyx dogovorax, t. 2, M., 1957 (In Russian).
59. **Mamurean M.**, Azgayin patriark^Վarani Hayastanĕ, “Arewelian mamul”, Zmiwĕrnia, 1881, noyember (In Armenian).
60. **Marukjan A.**, Armjanskij vopros I politika Rossii (1915-1917 gg.), Jer., 2003 (In Russian).
61. **Matenadaran, A.** Alpoyachyani fond, t^Վght^Վapanak 5, vaveragir 11⁸⁰ (In Armenian).
62. **Nat^Վanean M.**, Niwt^Վer zhamanakakits^Վ patmut^Վean hamar: Inch^Վ patruakov Kilikian krkin t^Վurk^Վerun truits^Վaw, “Payk^Վar” nor tarwoy bats^Վarĕk, Boston, 1950 (In Armenian).
63. P^Վarizi Nubaryan matenadaran, fond Occupation francaise de le Cilicie 1919-1922, t^Վght^Վapanak 2 (In Armenian).
64. **Poghosyan S.**, Arevmtyan Hayastani yev Kilikiayi ink^Վnavarut^Վyan harts^Վĕ rusakan divanagitut^Վyan 1914-1915 t^Վt^Վ. gaghtni tsragrerum, “Vĕm”, Yer., 2015, N 2 (50) (In Armenian).
65. San-Stefano. Zapiski gr. N. P. Ignat^Վeva s primechanijami A. A. Bashmakova I K. A. Gubastova, “Istoricheskij Vestnik”, Aprel^Վ, 1915, t. 140 (In Russian).
66. **Sarukhan**, Haykakan khndirn yew Azgayin sahmanadrut^Վiwnĕ T^Վiwrk^Վıayum (1860-1910), hat. A, T^Վiflis, 1912 (In Armenian).
67. **T^Վĕrzipashean A.**, Nupar, P^Վariz, 1939 (In Armenian).
68. **Vrats^Վyan S.**, Hayastani Hanrapetut^Վyun, Yer., 1993 (In Armenian).
69. **Zawĕn ark^Վ.**, Patriark^Վakan yushers. vaweragirner yew vkayut^Վiwnner, Gahirĕ, 1947 (In Armenian).